

The Role of the Leadership in Addressing the Void of Ordinary Law

Abbas Ka'bi Nasab · Imam Khomeini Education and Research Institute Faculty Member, Qom,
Iran. abbaskaabi@gmail.com

Alireza Jafarzadeh Baha'abadi · LLM in Public Law, Faculty of Law, College of Farabi,
University of Tehran, Qom, Iran. (Corresponding Author) ar.jafarzadeh@ut.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The foundational stability of any society is significantly anchored in the presence and enforcement of laws. The enactment of laws, a primary responsibility of governance, ensures that societal relationships are regulated based on fairness and justice, thereby securing societal continuity and stability. The constitution of the Islamic Republic of Iran entrusts the Islamic Consultative Assembly with the authority to enact ordinary laws, emphasizing the legislature's monopoly over legislation. This exclusive right entails not only the privilege to legislate but also the duty to do so, ensuring that the legislative needs of society are met. In instances where the legislative body fails to fulfill its mandate, whether due to internal disagreements or conflicts of interest, it raises a pivotal question about the role of leadership, specifically the Guardianship of the Islamic Jurist [Vali-ye Faqih], in addressing legislative voids and guaranteeing citizens' rights to an efficient legislative system. This paper delves into the constitutional frameworks within Iran that enable leadership intervention in legislative processes, aiming to explore the mechanisms through which leadership can address the absence of necessary legislation and its implications on societal stability.

2. Research Question

The central inquiry of this study revolves around the role of leadership, particularly the legal personality of the Guardianship of the Islamic Jurist, in filling the void created by legislative inaction within the Islamic



Republic of Iran. Specifically, the research seeks to answer: "How can the leadership institution, under the current constitutional framework of the Islamic Republic of Iran, ensure the right of citizens to benefit from an efficient legislative power, particularly in situations where the legislative body fails to enact necessary legislation, leading to a legal vacuum?"

3. Research Hypothesis

The hypothesis posited in this research is that the leadership in Iran, especially embodied by the guardianship, possesses the constitutional authority and mechanisms to effectively address and fill legislative voids. This capability is critical in situations where the legislative body is incapacitated by internal disagreements, conflicts of interest, or procedural inefficiencies. The leadership's intervention, as hypothesized, is not only constitutionally sanctioned but is also a necessary mechanism for safeguarding the citizens' right to an efficient legislative system and maintaining societal stability in the face of legislative inaction.

4. Methodology & Framework, if Applicable

The research adopts a descriptive-analytical methodology, drawing upon a thorough review of the constitutional law of Iran and extensive library research. This study focuses on elucidating the constitutional basis that mandates the leadership's involvement in legislative processes, particularly analyzing articles 57 and 110 of the constitution of the Islamic Republic of Iran. Through this analytical framework, the research aims to identify the competencies of the leadership in ensuring the enactment of necessary legislation and securing citizens' rights against legislative inefficiencies. The study's approach is distinguished by its emphasis on the "timeliness" of law enactment, prioritizing the prevention of legal vacuums over the qualitative aspects of the legislation. This methodology facilitates a comprehensive understanding of the leadership's role in crisis resolution and the establishment of a legal mechanism to address legislative voids.

5. Results & Discussion

The analysis reveals that the leadership within the Islamic Republic of Iran plays a pivotal role in addressing legislative inefficiencies and ensuring the citizens' right to an effective legislative system. The study highlights that the constitution grants the Guardian Jurist, significant powers to intervene when the legislative assembly fails to meet the legislative needs of society. These powers are rooted in various

constitutional provisions, notably Paragraphs 1, 2, 3, 7, and 8 of Article 110, which collectively empower the leadership to supervise the proper execution of policies, issue referenda decrees, resolve disputes between powers, and address systemic problems. This constitutional framework enables the leadership to act decisively in instances of legislative deadlock or legal vacuum, thereby preventing harm to society and ensuring the continuity of governance.

The research underscores the leadership's authority to issue state decrees [Hokm-e Hukoomati] as an exceptional measure to fill legislative voids. These decrees, while potentially lacking in the quality and technicality of laws enacted through the ordinary legislative process, serve as a necessary intervention to address immediate legislative needs and safeguard public interests.

6. Conclusion

The study concludes that the leadership in the Islamic Republic of Iran, by virtue of its constitutional mandate, possesses the necessary competencies to address legislative inefficiencies and ensure the protection of citizens' rights to an efficient legislative system. The constitution provides a robust framework for leadership intervention in cases where the legislative assembly fails to fulfill its legislative duties, offering various mechanisms for resolving legal vacuums and preventing societal harm. The leadership's role, as defined by the Constitution, is essential in maintaining the stability and continuity of the legal system, particularly in ensuring that the legislative needs of society are met in a timely and effective manner.

The unique competencies granted to the leadership, including the authority to issue state decrees [Hokm-e Hukoomati] and direct legislative action, highlight the Iranian legal system's innovative approach to safeguarding public rights and addressing legislative voids. This extraordinary framework ensures that the risk of infringing citizens' fundamental rights due to legislative inefficiency is minimized. The leadership institution, with its comprehensive constitutional powers, emerges as a critical mechanism for guaranteeing public rights and facilitating effective governance, thereby affirming its unique position within the Iranian legal and constitutional order.

Keywords: Leadership, Constitution, Ordinary Law, Legislative Power.

نقش نهاد رهبری در رفع خلأ قانون عادی

عباس کعبی نسب • عضو هیأت علمی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.
abbaskaabi@gmail.com
علیرضا جعفرزاده بهاء آبادی • دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشکده‌گان فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
ar.jafarzadeh@ut.ac.ir

چکیده

حق برخورداری از یک قوه مقننه کارآمد که نیازهای تقنینی دولت - کشور را بدون وقفه زمانی غیرقابل قبول مرتفع کند، از مهم‌ترین حقوق شهروندی به‌شمار رفته است، به گونه‌ای که سوابق و احتمالات متعددی بیانگر این واقعیت است که تضييع این حق می‌تواند خسارات غیرقابل جبران بر صاحبان حق تحمیل کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و اتخاذ رویکرد توصیفی تحلیلی درصدد پاسخ به این پرسش است که «پس از شکست قانون‌گذار در تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، چه نقشی می‌توان برای نهاد رهبری در تضمین این حق متصور شد؟» یافته‌های پژوهش بیانگر این است که رهبری در پرتو نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران نسبت به تأمین و تضمین حق مزبور، از مجاری متنوع صلاحیت دارد؛ «نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام»، «صدور فرمان همه‌پرسی»، «حل اختلاف قوا» و «حل معضلات نظام» که در اصل یکصد و دهم قانون اساسی تبلور یافته است، و «امکان انحلال مجلس» متکی بر اصل پنجاه و هفتم قانون اساسی، و همچنین «صدور حکم حکومتی» از مهم‌ترین صور ورود رهبری به ساحت برطرف نمودن خلأ قانون عادی قلمداد می‌شود. اگرچه «حکم حکومتی» مؤثرترین صلاحیت رهبری در این زمینه است، اما در عین حال نمی‌توان ورود رهبری به این ساحت را متعین در آن دانست. به‌طور کلی، پیش‌بینی نهاد رهبری و برخورداری وی از اختیارات فوق‌العاده، یکی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد نظام حقوقی ایران است که موجب می‌گردد احتمال تضييع حقوق شهروندان توسط قوای حکومت به حداقل کاهش یابد.

واژگان کلیدی: نهاد رهبری، قانون اساسی، قانون عادی، قوه مقننه.



مقدمه

وجود قانون یکی از مهم‌ترین عوامل استحکام جامعه است. جامعه‌ای که فاقد قانون است، دوام نمی‌آورد، بلکه تنها به وسیله قانونی که روابط را مبتنی بر انصاف و عدالت تنظیم می‌کند، دوام و استقرار جامعه امکان‌پذیر خواهد بود (یوسفی راد، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۶). وضع قانون نیز از اصلی‌ترین وظایف حاکمیت در سطح کلان است (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵، ص. ۹) که این وظیفه توسط حاکمیت به قوه مقننه واگذار می‌شود. وضع قوانین لازم‌الاجرا و تأمین‌کننده نیاز جامعه، وظیفه اولیه و کارویژه اصلی مجلس قانون‌گذار را تشکیل می‌دهد (ساعدوکیل و عسکری، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۰) و دیگر وظایف در اولویت‌های بعدی قرار می‌گیرند. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز در اصل ۷۱، مجلس شورای اسلامی را برای تقنین عادی صالح شناخته است.

انحصار تقنین در قوه مقننه نه تنها موجب حق قانون‌گذاری برای این نهاد است، بلکه این نهاد را مکلف به قانون‌گذاری در موارد لزوم، به منظور رفع نیازهای تقنینی جامعه نیز می‌کند که بنابراین افراد جامعه واجد «حق بهره‌مندی از یک قوه مقننه کارآمد» خواهند بود. بدین معنا که حق دارند از وجود قانون در مواقع و موارد لازم برخوردار باشند و در اثر خلأ قانونی متضرر نشوند. متقابلاً حاکمیت در تضمین این حق در مقابل شهروندان خود مسئول و موظف خواهد بود (نقیبی منفرد، ۱۳۸۰، صص. ۱۲۷-۱۲۹) و باید در فرض ناکارآمدی نهاد مقنن، از طرفی نسبت به برطرف کردن نیاز تقنینی آن‌ها مبادرت و حق مردم در بهره‌مندی از قانون را تأمین کند.

با توجه به این مقدمه، این پرسش شایان طرح است که اگر قوه مقننه به‌عنوان کل، به هر دلیلی (اعم از اینکه پذیرفتنی باشد مانند اختلاف‌نظر جدی نمایندگان بر سر تصویب یا عدم تصویب آن و اینکه ناپذیرفتنی نباشد مانند تعارض منافع نمایندگان مجلس) نسبت به تقنین لازم اقدامی نکرد یا انجام دادن این وظیفه از سوی آن با کندی و تعلل مواجه شد، به‌گونه‌ای که دیگر اساساً امیدی به رفع نیاز تقنینی از سوی آن وجود نداشت و حاصل این خلأ قانونی در زمان متصور، اضرار، خسارت یا ناکارآمدی هنگفت و کلان مادی یا معنوی در دیگر امور کشور و آسیب دیدن شهروندان بود، مطابق قانون اساسی کنونی جمهوری اسلامی ایران و با مفروض دانستن «حق برخورداری شهروندان (و حتی دیگر اجزای حکومت) از قوه مقننه کارآمد»، نهاد رهبری و شخصیت حقوقی ولی فقیه چه نقشی در تضمین حق مردم بر برخورداری از نظام تقنینی کارآمد و خروج از حالت اخلال در مسائل کشور در اثر خلأ قانونی دارد؟

پاسخ به پرسش یادشده از اهمیت و ضرورت نظری و عملی درخوری برخوردار است؛ زیرا موارد بسیاری متصور است که قوه مقننه به‌عنوان نهاد دارای صلاحیت قانون‌گذاری عادی، در رسالت تقنینی خود به دلایل گوناگونی از جمله اختلاف‌نظر پیرامون محتوا یا شکل متن طرح یا لایحه پیشنهادی، کمبود زمان، تعارض منافع، عدم آگاهی از نیازهای واقعی، سخت‌گیرانه، طولانی یا ضعیف بودن تشریفات تقنین، عدم توجه به مصلحت عمومی، عدم التفات به اهمیت موضوع، اعمال نفوذ و فشار باندی و... ناکارآمد جلوه می‌کند و در وضع قانون مورد نیاز و تأمین حق شهروندان در این زمینه ناکام می‌ماند. این ناکامی از چهار حالت خارج نیست؛ یا لایحه قانونی مورد بررسی قرار نمی‌گیرد یا طرح قانونی ارائه نمی‌شود یا اقدام به اصلاح قانون عادی، ناقص صورت می‌پذیرد یا اینکه پس از تصویب طرح یا لایحه و ایراد شورای نگهبان، مجلس نه بر نظر خود اصرار می‌کند و نه اقدام به اصلاح. در این فروض، شناسایی ظرفیت‌های نهاد رهبری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران برای خروج از این بحران و تأمین به‌موقع حق مزبور، می‌تواند سازوکار حقوقی ایفای نقش رهبری را تعبیه کند و از تضییع این حق جلوگیری به عمل آورد. شایان توجه است که می‌توان راهکارهای دیگری از جمله مراجعه مستقیم به مردم مطابق اصل ۵۹ قانون اساسی را نیز برای رفع معضل محل بحث مطرح کرد. این مقاله در پی بررسی نقش رهبری است و اختیارات وی را در این راستا مورد کندوکاو قرار می‌دهد.

تأکید نگارندگان در کارآمدی موضوع این پژوهش بر عنصر «زمان» مناسب در وضع قانون ضروری است. بدین معنا که کارآمدی قوه مقننه در خصوص عدم فوت زمان در تقنین ضروری و جلوگیری از پیشامد یا ادامه خلأ قانونی (فارغ از کیفیت، اثرگذاری، هزینه و...) مقصود است. همین رویکرد، تحقیق حاضر را از دیگر تحقیق‌های موجود که در بحث از کارآمدی قوه مقننه بر کلیدواژه‌هایی مانند «کیفیت قانون»، «قانون خوب»، «نماینده شایسته»، «قانون‌گذاری بایسته» و... تمرکز دارند، متمایز می‌سازد. آسیب‌شناسی فرایند قانون‌گذاری اثر کیوان بوربور، کارآمدی مجلس شورای اسلامی و راهکارهای ارتقای آن در حقوق داخلی اثر عسکر جلالیان، حقوق و وظایف نمایندگی مجلس اثر سیداحمد حبیب‌نژاد و درآمدی بر کیفیت قانون اثر آزاده عبدالله‌زاده شهرباکی، مثال‌هایی برای معرفی دیدگاه‌های مرتبط، اما هم‌عرض با پژوهش حاضر به شمار می‌روند.

در ادامه، مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی، پس از بیان مقصود از حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، ابتدا مبانی صلاحیت الزامی ورود رهبری مورد بحث قرار می‌گیرد و سپس به تفصیل صلاحیت‌های رهبری در تأمین حق مزبور مبتنی بر قانون اساسی بیان و واکاوی می‌شود. در نهایت نیز نگارندگان ارزیابی مختصر خود را نسبت به کاربرد و قابلیت اعمال صلاحیت‌های موجود از نظر می‌گذرانند.

۱. حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد

حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد عبارت است از «امتیاز و قدرتی که برای مردم و بر عهده حاکمیت سیاسی و مشخصاً نهاد قانون‌گذار نسبت به نبود خلأ قانون از جهت زمان (و نه محتوا و کیفیت) وجود دارد». این حق، حقی مشترک و عمومی است که در دانش حقوق عمومی به‌عنوان حق شهروندی مطرح می‌شود. ادله حقوقی و قانونی متعددی برای اثبات و شناسایی حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد بیان شده است. «اصل حاکمیت قانون»، «امکان تضييع حقوق و آزادی‌های بنیادین»، «عدم امکان اعتراض شهروندان (جز از راه انتخابات)»، «اقتضای ماهیت نمایندگی»، «مسئولیت‌های حاکمیت»، «ماهیت اهداف قانون»، «مبانی اسلامی»، «ضرر عمومی»، «اقتضای حاکمیت خوب» و «اصل قرارداد اجتماعی» را می‌توان به‌عنوان اهم ادله حقوقی و اصول و مواد متعدد قانونی از قبیل اصول ۳، ۴، ۷، ۸، ۱۰، ۲۰، ۲۲، ۴۰ و ۶۷ قانون اساسی، بند ۱۵ سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری و محتوای قانون عادی را به‌عنوان اهم ادله قانونی در این راستا برشمرد^۱. بنابراین، شهروندان در حکومت اسلامی حق دارند تا از وجود قانون لازم برخوردار باشند و حاکمیت نسبت به تضمین و تأمین به‌موقع آن و جلوگیری از ایجاد خلأ قانونی مکلف است. این حق به دلایل مختلفی می‌تواند توسط قوه مقننه در معرض تضييع قرار گیرد. از این‌رو نظام حقوقی کارآمد باید برای این حالت تدابیر و ضمانت‌های مؤثر و اجرایی را پیش‌بینی کند.

۲. مبانی صلاحیت ورود رهبری

مبتنی بر مبانی و ماهیت نظام جمهوری اسلامی و برگرفته از نظریه ولایت مطلقه فقیه (موضوع

۱. برای مطالعه تفصیلی درباره این حق و ادله منته به آن ر. ک به: جعفرزاده بهاآبادی، علیرضا (۱۴۰۲). امکان‌سنجی حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد و آثار حقوقی آن در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد).

اصل ۵۷ قانون اساسی) و دیدگاه مشهور فقها، ولایت برای فقیه در زمینه امور عمومی به صورت مطلق جعل شده است و عموم مسائل و موضوعات متعلق به مصالح و منافع عمومی جامعه اسلامی را دربرمی‌گیرد (موسوی خمینی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۸). از این رو شئون سه‌گانه امور عمومی جامعه اعم از تقنینی، اجرایی و قضایی و دیگر نظامات و مناسبات حکومتی در چهارچوب نظریه ولایت مطلقه فقیه، مشمول و ذیل ولایت فقیه قرار می‌گیرد (معرفت، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۱) و ولی فقیه نسبت به رتق وفتق و سامان‌دهی آن‌ها صلاحیت و مسئولیت دارد. به عبارت دیگر احکام اسلام در نظام اسلامی همه اندام‌های تقنینی، اجرایی و قضایی را دربرمی‌گیرد و این احکام جز از طریق «اجتهاد مستمر فقهای جامع‌الشرایط بر اساس کتاب و سنت»^۱ جنبه عملی نمی‌یابد. این موضوع در قالب ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل، باتقوا، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبری است که مطابق قانون اساسی آن را عهده‌دار می‌شود.^۲ گاه در تبیین ولایت مطلقه فقیه به‌طورکلی بیان می‌شود که هر آنچه به «انتظام امور دنیای مردم» مربوط باشد، در حوزه اختیارات فقهای جامع‌الشرایط قرار می‌گیرد (حق پرست و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۴). بنابراین، حاکم اسلامی در راستای ولایت خود در تطبیق و اجرای قوانین الهی و نیز نظم و سامان بخشیدن به جامعه و به‌طورکلی امور اجرایی، تقنینی و قضایی جامعه اسلامی وظیفه دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، صص. ۲۳۶ و ۲۴۴). تردیدی وجود ندارد که از قطعی‌ترین واجبات شرعی و جوب حفظ نظم عمومی جامعه و حرمت از هم گسستن آن است و یقیناً شارع مقدس نسبت به اداره امور مادی و معنوی جامعه و برآوردن نیازهای مردم بی تفاوت نیست. فقها آنچه را که نظم عمومی وابسته به آن است از باب مقدمه واجب، واجب دانسته‌اند و در مباحث فقهی آن را به تفصیل مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند (یعقوبی، ۱۳۷۷، ص. ۲۳). بنابراین، با فرض وجوب نظم عمومی و به تعبیری حفظ نظام و مبتنی بر دیدگاه مشهور و غالب وجوب مقدمه واجب (شهید ثانی، ۱۴۱۶ق، صص. ۵۴ و ۵۵؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص. ۳۱) هر آنچه لازمه و مقدمه این وجوب باشد نیز واجب خواهد بود و شاید بتوان گفت که مقدمه‌ای مهم‌تر از وجود قانون و ضابطه‌مندی امور که می‌توان آن را مساوق و لازمه حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد دانست، وجود ندارد؛ البته می‌توان ادعا کرد که اساساً

۱. اصل ۲ قانون اساسی.

۲. اصل ۵ قانون اساسی.

تقنین، خود با انتظام امور این‌همانی دارد و از وجوب ذاتی و نه تنها مقدماتی برخوردار است. به‌طور کلی، مبانی متعددی را از زوایای گوناگون می‌توان برای اثبات لزوم مداخله رهبری برای تضمین حق محل بحث ارائه کرد و مورد بررسی قرار داد که در اینجا به‌اختصار دو نمونه از اهم این مبانی در چهارچوب شرع و قانون اساسی مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۱.۲. امور حسبیه

فقه امامیه صلاحیت و وظیفه فوق‌الذکر را برای فقها تحت عنوان ولایت در امور حسبیه طرح و تبیین می‌کند. امام خمینی (رحمت‌الله علیه) در تعریفی موسع از این امور می‌گوید «امور حسبیه اموری است که به‌یقین می‌توان گفت شارع مقدس راضی به وانهادن آن‌ها به حال خود نیست و حتماً باید مسئولی عهده‌دار تصدی آن باشد» (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ص. ۱۳۳). به بیان دقیق‌تر، امور حسبیه از سه ویژگی برخوردارند. نخست اینکه، خداوند راضی به ترک و تعطیلی آن‌ها نیست. دوم اینکه، متولی مشخصی ندارند و ویژگی سوم آن‌ها نیز عدم توقف بر اقامه دعوی و رفتن نزد قاضی است. مدیریت امور دارای این سه ویژگی با فقیه جامع‌الشرایط است که البته می‌تواند آن را به افراد تحت‌نظر خود واگذار کند (ارسطا، ۱۴۰۰، ص. ۵۸). عهده‌داری امور حسبیه در نظرگاه فقهای شیعه بر عهده فقیهان است و نوعی وظیفه و تکلیف برای ایشان به شمار می‌رود. میرزا حسین نایینی (رحمت‌الله علیه) تصریح می‌کند «از جمله قطعیات مذهب ما امامیه است که در عصر غیبت، آنچه از ولایات نوعیه را که عدم رضای شارع مقدس به اهمال آن معلوم باشد، وظایف حسبیه نامیده و نیابت فقهای عصر غیبت را در آن متیقن و ثابت دانستیم... لهذا ثبوت نیابت فقها و نواب عام عصر غیبت در اقامه وظایف مذکوره از قطعیات مذهب خواهد بود.» (نایینی، ۱۳۸۲، ص. ۴۶). مقصود وی از ولایت نوعیه، امور مربوط به حکومت است که مشخصاً می‌توان تقنین را یکی از بارزترین آن‌ها دانست. ملا احمد نراقی (رحمت‌الله علیه) مجتهد شناخته‌شده شیعه بیان می‌دارد که فقیه از دو نوع وظیفه در امور ولایی برخوردار است. نخست، همان وظایف حکومتی پیامبر خاتم (صلی‌الله علیه و آله) و ائمه معصوم (علیهم‌السلام) است و دیگری عموم وظایفی است که متولی خاصی ندارد. از نظر وی، «هر کاری که به امور دین یا دنیای انسان مربوط می‌شود و عقلاً، عادتاً یا شرعاً باید آن کار انجام شود یا اینکه شارع اذن داده است که آن کار صورت پذیرد و متولی معین و غیرمعینی (به‌صورت واجب کفایی) هم ندارد، بر

فقه‌است که آن وظیفه را بر عهده گیرند» (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۲۵۴). بنابراین، در فقه امامیه، عهده‌داری و رتق وفتق امور حسبیه (از قبیل تقنین) با تعریفی که بیان شد، وجوباً بر عهده فقها و به عبارت بهتر، بر عهده ولی فقیه است.

با این تفصیل به‌خوبی می‌توان پی برد که قانون‌گذاری نیز از امور حسبیه‌ای است که اولاً و بالذات بر عهده ولی فقیه است، اما در نظام اساسی جمهوری اسلامی ایران توسط وی به قوه مقننه (زیر نظر ولایت مطلقه امر و امامت امت) سپرده شده است. مشخص است که در فرض عدم کارآمدی قوه مقننه در تقنین، این موضوع واجد تمام ویژگی‌های امور حسبیه خواهد بود که بر اساس آن ولی فقیه دوباره عهده‌دار و مسئول اصلی مدیریت آن می‌شود.^۱

نتیجه اینکه، اساساً وظیفه اولیه وضع قانون به‌عنوان میزان و معیاری که محور و ملاک عمل جامعه و تنظیم اعمال آن است و به متولی امر تقنین نیاز دارد (ارسطا، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۶)، از وظایف ولی فقیه است که البته می‌تواند آن را به نهاد دیگری مانند مجلس شورای اسلامی واگذار کند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۳). این موضوع به‌خوبی به اثبات می‌رساند که در صورت عدم کارآمدی نهادی که امر تقنین به آن سپرده شده است، شخص فقیه مسئول تأمین نیاز تقنین و سامان‌دهی امور جامعه از مجاری دیگر خواهد بود. این گزاره در چهارچوب امور حسبیه قابل بیان و اثبات است که مبتنی بر آن ولی فقیه مسئول رفع نیاز و خلأ قانونی در فرض ناکارآمدی مجلس شورای اسلامی در ادای این تکلیف است. بنابراین، می‌توان نهاد ولایت فقیه را اصلی‌ترین ضمانت اجرای حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران دانست.

در این مقام گفتنی است که شروط و ویژگی‌های ولی فقیه (یادشده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران) نیز خود مؤید لزوم ورود رهبری در فرض حاضر، به اقتضای ولایت خود است؛ توضیح اینکه در نظم حقوقی قانون اساسی کنونی، رهبری لزوماً باید صفات و شرایطی از جمله عدالت و تقوای لازم برای رهبری، بینش سیاسی صحیح، تدبیر، شجاعت، مدیریت و قدرت کافی

۱. گفتنی است که برداشت و پیش‌فرض یادشده از امور حسبه، بر بنیاد رویکرد موسع فقهای مانند مرحوم نایینی (رحمت‌الله) است که مصادیق امور مزبور را محدود ندانسته و به امور حکومت‌داری نیز تعمیم داده‌اند. از این رو، امور حسبه در نوشتار حاضر، منصرف از برداشت قائلان به ولایت مقیده است که آن‌ها را محدود به مواردی مانند قضاوت و تولى اموال غیب و قصر می‌دانند.

برای رهبری را دارا^۱ و نسبت به تحولات و مقتضیات زمان از آگاهی لازم برخوردار باشد^۲. تمام این شرایط و صفات ضروری افزون‌بر اینکه ابتدائاً باید در مقام رهبری موجود باشد، در بقا و استمرار رهبری نیز لازم و ضروری است و فقدان هرکدام از آن‌ها موجب سلب مشروعیت و برکناری وی خواهد شد^۳.

شروط یادشده از اقتضا و لازمه‌ای مهم و بنیادین حکایت دارد و آن اینکه، بروز هرگونه عملکرد مغایر با این شروط از رهبری (اعم از فعل یا ترک فعل) مجاز نیست و رهبری موظف است به منظور صیانت و حفظ این اوصاف و شروط، نقش خود را به‌درستی ایفا کند؛ توضیح اینکه، لزوم وجود صفات و شرایط بالا در رهبری هم ابتدائاً و هم استدامتاً شرط است و هرگونه عملکرد و اماره دال بر فقدان هر یک از آن‌ها موجب سلب مشروعیت از وی خواهد شد. بنابراین، اساس و بنیان بقای رهبری و ولایت در احراز آن‌ها و پرهیز از هرگونه عملکرد مغایر با آن‌ها نهفته است. در نتیجه، اگر شروطی از قبیل مدیریت، درایت، عدالت و... در رهبری شرط دانسته شده، بدین معناست که مدیریت امور جامعه اسلامی و اخذ تدابیر لازم برای برطرف ساختن خلأهای احتمالی از جمله خلأ قانون در موارد ضروری از وظایف بنیادین ولی فقیه است و ناتوانی و یا عدم اقدام او ناپذیرفتنی و موجب سلب مشروعیت وی تلقی می‌شود. همچنان که اگر رهبری در تأمین حق محل بحث موفق عمل نکند و موجب تضییع حقوق و آزادی‌های شهروندان شود، عدالت، تقوا، شجاعت و دیگر اوصاف ضروری نیز نسبت به او خدشه‌دار و محل تردید خواهد بود. این تالی بدین سبب است که رهبری موظف به رعایت مصالح عمومی و موازین اسلامی است و اگر در رعایت مصلحت اسلام و مسلمانان کوتاهی ورزد، از عدالت ساقط می‌شود و صلاحیت رهبری را از دست خواهد داد (ارسطا، ۱۳۸۹، ب، ص. ۶۲). براین اساس به‌خوبی می‌توان وظیفه رهبری و لزوم مداخله وی به‌منظور تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد را در زمانی که مجلس از این مهم ناتوان است، به اثبات رساند^۴.

۱. اصل ۵ قانون اساسی.

۲. اصل ۱۰۹ قانون اساسی.

۳. اصل ۱۱۱ قانون اساسی.

۴. نگاهی به رویکرد و دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی نسبت به جایگاه تقنین و اهمیت عنصر زمان در تصویب قانون (به‌رغم الزام‌آوری حقوقی)، رهنمون خوبی به لزوم اجتناب از ناکارآمدی نهاد تقنین در نظام اسلامی است. این فهم نقش مؤثری در

از مهم‌ترین ضمانت‌های اجرایی تقنین کارآمد در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، شخص ولی فقیه و رهبری جمهوری اسلامی است که می‌تواند برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد در فرض ناکارآمدی مجلس شورای اسلامی به ایفای نقش بپردازد، اما این موضوع بسته به رویکرد نظری از دو مجرای استناد به اصل «ولایت مطلقه فقیه» و «صلاحیت‌های قانونی رهبری» متحقق می‌شود؛ توضیح اینکه در زمینه قلمرو اختیارات رهبری در قانون اساسی دیدگاه‌های گوناگون و ناهمگونی مطرح شده که اهم آن‌ها سه دیدگاه «انحصار اختیارات رهبری در اصل ۱۱۰ قانون اساسی» (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶)، «انحصار این اختیارات در قانون اساسی» (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۶۲) و «انحصار در حدود شرعی» (یزدی، ۱۳۷۵، ص. ۵۵۲) است. دو دیدگاه نخست حدود صلاحیت اعمال رهبری را تنها موارد مصرح در قانون اساسی می‌داند برخلاف دیدگاه سوم که آن را فراتر از قانون اساسی و تنها محدود به رعایت موازین شرعی تبیین می‌کند. به نظر می‌رسد انحصار وظایف و اختیارات رهبری در موارد مذکور در اصل ۱۱۰ قانون اساسی با اصل ولایت مطلقه فقیه سازگار نیست و باید آن‌ها را تمثیلی و از باب مثال دانست که در موقعیت‌های حاد و ضروری و ایجاد معضلات و مشکلات غیرعادی و به‌خصوص مبتنی بر مصالح^۱ قابل افزایش خواهد بود (ملک‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۳۵۸). صورت مشروح مذاکرات بازنگری قانون اساسی که خود یکی از منابع تفسیر این قانون به شمار می‌رود (اداره کل قوانین

و جوب معطل نماندن تقنین در موارد ضروری دارد که خود مقتضی مداخله برای خروج نظام از بحران توسط ولی فقیه است. برجسته کردن رویکرد رهبران از این رو مؤثر خواهد بود که راهکار حقوقی موجود را واقعی و قابل اجرا در نظم موجود جلوه می‌دهد. برای مثال رک به: موسوی خمینی (۱۳۸۹، ج ۱۲، ص. ۱۲۲ و ج ۲۰، ص. ۲۱۴) و روابط عمومی مجلس (۱۳۷۱ و ۱۳۷۴). کارنامه مجلس شورای اسلامی، دوره‌های سوم (ص. ۲۹) و چهارم (صص. ۱۷، ۱۹ و ۴۷)، سال چهارم، تهران: مجلس شورای اسلامی. آخرین پردازش به اهمیت نظام‌مندی تقنین برای تأمین حداکثری اهداف آن توسط رهبری انقلاب، در دیدار ایشان با نمایندگان در تاریخ ۱۴۰۲/۳/۳ صورت گرفت. رهبر انقلاب اسلامی در این دیدار تصریح کردند «خود قانون‌نویسی و قانون‌گذاری هم یک اصولی دارد ... یکی از کارهایی که باید حتماً انجام بگیرد، تقنین برای شیوه قانون‌گذاری است - قانون‌گذاری برای شیوه قانون‌گذاری - تا معلوم باشد که قانون‌گذاری چه جوری انجام می‌گیرد». مراجعه شود به لینک <https://khl.ink/f/52934>

۱. مبنای ما در این پژوهش نه نظریه نخب (مشروعیت‌بخش بودن مردم و قانون اساسی به رهبری)، بلکه نظریه نصب (مشروعیت الهی رهبری و مشروعیت‌بخش بودن رهبری به قانون اساسی) است. برای مطالعه بیشتر ر. ک به: ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۹، صص. ۱۱۶-۱۴۴).

مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۲، صص. ۶۴۲-۷۰۱)، عدم امکان استناد به مفهوم مخالف عدد در اصل ۱۱۰ به دلیل تصریح به خلاف آن در منطوق صریح اصل ۵۷ قانون اساسی و همچنین، ذکر اختیارات مازاد بر اصل ۱۱۰ در اصول دیگر قانون اساسی^۱ از مهم‌ترین دلایل بر حصری نبودن موارد یادشده در اصل ۱۱۰ قانون اساسی شمرده می‌شوند (ارسطا، ۱۳۷۸، صص. ۷۹-۸۲)؛ ضمن اینکه نامه امام خمینی (رحمت‌الله) در مورد اختیارات ولی فقیه مورخ ۱۳۶۶/۱۰/۱۶ که در آن حکومت را از احکام اولیه اسلام و مقدم بر تمام احکام فرعیه بر اساس مصالح می‌دانند، گویاترین دلیل بر این رویکرد ارزیابی می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، ص. ۴۵۲).

ناگفته نماند که برای ولایت مطلقه که به معنای اختیارات فقیه جامع‌الشرایط برای اداره جامعه اسلامی در زمان غیبت است، دو قید مهم وجود دارد. نخستین قید، محدود بودن این ولایت به امور عمومی و دیگری، لزوم رعایت مصالح عمومی است (ارسطا، ۱۳۷۸، ص. ۷۸). از این رو در هرگونه اعمال ولایت مطلقه‌ای از سوی ولی فقیه، رعایت دو قید ضروری و بلکه مفروض است.

۲.۲. دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر

افزون بر قابلیت جاگذاری لزوم ورود رهبری برای رفع مشکل ناکارآمدی قوه مقننه در قانون‌گذاری تحت عنوان امور حسبیه، «دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر» (موضوع اصل ۸ قانون اساسی) نیز عنوان مناسب دیگری برای مدلل‌سازی فقهی و حقوقی الزام ورود رهبری در این زمینه برآورد می‌شود؛ توضیح اینکه مسئولیت مستقیم حفظ و تأمین منافع ملت با هیئت زمامداری کشور است و زمامداران جز برای این موضوع تعیین نمی‌شوند (هاشمی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۲۴۳). از این رو اساس تأسیس نهاد رهبری بدین منظور است که مجاری امور در دست فقیه واجد شرایط قرار گیرد تا با تشخیص حلال و حرام^۲، «ضمن عدم انحراف سازمان‌های مختلف از وظایف اصیل اسلامی خود باشد»^۳. به همین دلیل است که قوای حاکم باید زیر نظر ولایت امر قرار گیرند^۱ تا

۱. مانند تعیین اعضای ثابت و متغیر مجمع تشخیص مصلحت نظام و تأیید مقررات مربوط به آن در اصل ۱۱۲ و تعیین موارد اصلاح یا تنمیم قانون اساسی و پیشنهاد آن به شورای بازنگری قانون اساسی و تأیید و امضای مصوبات آن شورا در اصل ۱۷۷ قانون اساسی.

۲. امام حسین (علیه‌السلام) «أَنَّ مَجَارِيَ الْأُمُورِ وَالْأَحْكَامِ عَلَى أَيْدِي الْعُلَمَاءِ بِاللَّهِ الْأَمْنَاءِ عَلَى حَلَالِهِ وَحَرَامِهِ» (حرانی، ۱۳۸۲، ص. ۲۳۷).

۳. دبیاچه قانون اساسی (ولایت فقیه عادل).

نسبت به سلامت رفتار و ادای وظایف کارگزاران در هر سه قوه مراقبت و پاسداری کند و از این ممر، منافع ملی و مصالح عمومی تأمین شود. بنابراین، در چهارچوب اصل ۸ قانون اساسی و لزوم اجرای امر به معروف و نهی از منکر از مجرای نظارت زمامداران (و در رأس همه ولی فقیه) بر امور عمومی است که اوضاع جامعه رو به بهبود می‌رود و از انحرافات و کج‌روی‌ها جلوگیری و پیش‌گیری می‌شود. برخی اهالی حقوق در تبیین خود از اصل ۸ قانون اساسی تصریح کرده‌اند که «تأسیس نهاد رهبری در جامعه، بدین معناست که مجاری امور در دست فقیه واجد شرایطی قرار گیرد که با تشخیص حلال و حرام، ضامن عدم انحراف سازمان‌های مختلف از وظایف اصیل اسلامی خود باشد و بدین منظور، قوای سه‌گانه زیر نظر ولایت امر قرار می‌گیرند. در این نظارت که جلوه‌گویایی از امر به معروف و نهی از منکر است، مقام رهبری، شخصاً یا از طریق نمایندگان خود، همه دستگاه‌ها را به اجرای حقوق خداوند و مردم مکلف می‌سازد (ساعد و کیل و عسکری، ۱۳۹۸، ص. ۸۴).» بدیهی است که اگر امر به معروف و نهی از منکر بر زمین بماند و در اثر آن، حقوق افراد رو به تضییع گذارد، ولی فقیه نیز مخاطب تکلیف یادشده در اصل مزبور است و باید در این راستا ورود یابد؛ زیرا وجود قانون و نظام‌مندی امور از مصادیق معروف و خیر و فقدان و خلأ آن از مصادیق منکر و شر است. متون فقهی این بعد از وجوب امر به معروف و نهی از منکر را با این بیان مطرح می‌کنند که «دفع منکر نیز همچون رفع آن، واجب است» (شیخ انصاری، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص. ۷۳). در این راستا، قانون‌گذاری را می‌توان از مصادیق روشن دفع منکر زمینه‌ساز اختلال و هرج‌ومرج در نظام برشمرد. مختصر آنکه، وظیفه همگانی و عام‌الشمول یادشده در اصل ۸ قانون اساسی که واضح‌ترین تجلی شمول آن در مورد زمامداران است و ارتباط و درهم‌تنیدگی عمیقی با اصل ۵۷ قانون اساسی دارد، پشتوانه و استناد محکمی برای مسئولیت یافتن رهبری در تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد در صورت ناکارآمدی مجلس در تأمین آن به شمار می‌رود.

در ادامه، به بررسی و تحلیل صلاحیت‌های رهبری در تأمین حق محل بحث (اعم از صلاحیت‌های مصرح در قانون اساسی و صلاحیت‌های مستند به ولایت مطلقه فقیه) پس از بروز ناکارآمدی مجلس شورای اسلامی در تقنین می‌پردازیم.

۳. صلاحیت‌های رهبری برای تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد

مبتنی بر نظم حقوقی کنونی، مقام رهبری برای مداخله به منظور تأمین حق یادشده از ابزارهایی برخوردار خواهد بود که در ادامه به تبیین و بررسی هرکدام می‌پردازیم.

۱.۳. انحلال مجلس

انحلال مجلس به این معناست که رئیس کشور اعم از پادشاه یا رئیس‌جمهوری بتواند به دلایلی ادامه کار مجلس را به مصلحت نداند و آن دوره را برای تشکیل مجلس جدید منحل کند (Ropalje & Lawrence, 1883, p. 399). در نظام‌های حقوقی امروزی، یکی از متداول‌ترین روش‌های خروج مجلس از بن‌بست، انحلال آن است. در استرالیا بعد از عدم حصول نتیجه در تقنین با آزمون روش‌های ردوبدل گهواره‌ای و تشکیل کمیسیون یا کنفرانس مشترک مجلسین، فرمانروای کل می‌تواند انحلال دو مجلس را اعلام دارد. در شوروی سابق نیز با پیشامد عدم توافق در تصویب قوانین و عدم حصول نتیجه از طریق کمیسیون مشترک، هیئت‌رئیس‌سه شورای عالی می‌توانست انحلال پارلمان را اعلام و انتخابات را تجدید کند (قاضی شریعت‌پناهی، ۱۳۹۸، ص. ۴۴۲). اصل ۱۲ قانون اساسی فرانسه، اختیار انحلال مجلس ملی را به رئیس‌جمهوری سپرده است. این اختیار در اصل ۴۸ قانون اساسی مشروطه به‌صراحت برای شاه پیش‌بینی شده بود، اما در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به‌رغم بحث‌های فراوان درباره آن در شورای بازنگری قانون اساسی (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص. ۱۳۰۹)، در نهایت و پس از اختلاف‌نظرهای فراوان با درخواست رهبری مسکوت ماند.^۱

اساس و ماهیت پیش‌بینی صلاحیت انحلال مجلس در نظام‌های حقوقی دیگر کشورها، انحراف

۱ رهبری در نامه خود (مورخ ۱۳۶۸/۴/۱۰) خطاب به آیت‌الله مشکینی، رئیس شورای بازنگری قانون اساسی می‌نویسد: «... از آنجاکه طرح مسئله حق انحلال مجلس برای مقام رهبری از سوی جمع‌کنیری از نمایندگان محترم مجلس شورای اسلامی و غیر آنان مورد حساسیت و اعتراض قرار گرفته است، شایسته است که موضوع یادشده از دستور کار شورای بازنگری حذف شود تا موجهی برای اختلاف‌نظر میان برادران در این جو صفا و صمیمیت به وجود نیاید». پیشنهاد کمیسیون رهبری شورای بازنگری قانون اساسی به این شرح بود «منحل نمودن مجلس شورای اسلامی پس از موافقت اکثریت مجمع تشخیص مصلحت، در صورتی‌که این مجمع رجوع به همه‌پرسی را لازم بداند، رهبر پس از انجام همه‌پرسی مجلس را منحل می‌کند. در فرمان انحلال، تاریخ انجام انتخابات جدید که حداکثر چهار روز پس از انحلال صورت خواهد گرفت، ذکر می‌شود» (ر.ک به: <https://khl.ink/f/2120>).

به سمت دیکتاتوری و نادیده‌انگاری آرای عمومی و مشارکت مردم در ارکان حکومت است (دفتر بررسی‌های حقوقی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷، ص. ۵۷). شاید بتوان عدم اشاره به امکان و صلاحیت انحلال مجلس متشکل از نمایندگان قانون‌گذار در قانون اساسی را نیز در همین راستا ارزیابی کرد^۱. مسکوت ماندن صلاحیت انحلال مجلس در قانون اساسی موجب بروز دو دیدگاه کلی درباره صلاحیت رهبری در انحلال مجلس شده است. برخی معتقدند در قانون اساسی کنونی جمهوری اسلامی ایران، امکان انحلال مجلس برای هیچ مقامی در هیچ شرایطی پیش‌بینی نشده است و اهتمام نظام اساسی به این است که در کشور همیشه مجلس وجود داشته باشد (لطفی، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۲۵۸؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۱). در مقابل، برخی دیگر تصریح می‌کنند که مبتنی بر شأن ولایت مطلقه فقیه، انتصابی بودن رهبری توسط خبرگان منتخب مردم و مشروح مذاکرات بازنگری قانون اساسی، رهبری از اختیار انحلال مجلس برخوردار است (کاویانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۷).

از آنجاکه قانون اساسی رهبر منتخب مجلس خبرگان را دارای ولایت مطلقه امر معرفی کرده است^۲ و تصریح می‌کند که وی تمام مسئولیت‌های ناشی از ولایت امر را بر عهده دارد^۳، به نظر می‌رسد رهبری از صلاحیت یادشده برخوردار است و بنابراین، از جمله ابزارهای وی برای پایان بخشیدن به ناکارآمدی مجلس، اقدام به انحلال آن است. این در فرضی خواهد بود که رهبری مصلحت را در عدم اقدام از سوی خود بداند و معتقد باشد در هر صورت تقنین توسط نمایندگان قانون‌گذار قوه مقننه اقرب به تأمین مصالح عمومی یا ملی، حفظ جایگاه رهبری، مقبولیت فرامین

۱. یکی از اعضای شورای بازنگری در بخشی از سخنان خود می‌گوید «راجع به منحل کردن مجلس، من اعتقاد دارم مجلس جایگاه گرایش‌های عموم مردم در حدود اختیاراتی است که شرع و قانون به آن‌ها داده و فقط با مراجعه به افکار عمومی می‌شود تشخیص داد که این مجلس دیگر گرایش شما را در این چهارچوب نشان نمی‌دهد... ما وقتی مجلس را کنار می‌زنیم درحقیقت می‌خواهیم بگوییم که این نماینده‌ها، نماینده‌های این گرایش عمومی مردم، این خواسته‌های شما به‌عنوان یک جامعه اسلامی و انقلابی نیست. تشخیص این مسئله با خود مردم است. برای همین، من فکر می‌کنم در رابطه با این مورد، در صورت اینکه این مجمع رجوع به همه‌پرسی را لازم بداند، این را نباید بگذاریم. اگر انحلال را ما قبول کردیم در این رابطه حتماً با همه‌پرسی مردم باید این مسئله صورت بگیرد» (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ایران، ج ۳، صص. ۶۹۲ و ۶۹۳).

۲. اصل ۵۷ قانون اساسی.

۳. ذیل اصل ۱۰۷ قانون اساسی.

قانونی و... است (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۳). امکان و اختیار انحلال مجلس توسط رهبری چنان‌که ذکر شد، مستند به ولایت مطلقه او در اصل ۵۷ قانون اساسی است که بر اساس آن، در موارد استثنایی و عدم امکان اقدام از طرق عادی و پس از احراز ضرورت یا مصلحت، وی می‌تواند منویات و سیاست‌های خود را با استفاده از روش‌های غیرمصرح در قانون اساسی اعمال کند.

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران «اعمال ولی فقیه و اداره کشور به وسیله او با سیستمی انجام می‌شود که همان سیستم قانون اساسی است و البته هر جا این سیستم با ضرورت‌ها برخورد کند و کارایی نداشته باشد، ولایت "مطلقه" فقیه گره‌گشا خواهد بود» (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص. ۱۶۳۸). اساساً انحلال مجلس توسط رهبری در شرایط عادی توجیه‌ناپذیر است و اختصاص به حالت‌ها و شرایط بسیار اضطراری و بن‌بست دارد. اصل اولی بر این است که رهبری مشکلات را براساس صفات خود مانند درایت و مدیریت و از راه صلاحیت‌های مصرح و طبیعی‌تر حل کند (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۴).

توجه به این نکته ضروری است که برای رعایت ذیل اصل ۶۳ قانون اساسی مبنی بر لزوم «خالی نبودن کشور از مجلس در هیچ زمانی»، در صورت اعمال این صلاحیت از سوی رهبری، انتخابات باید در سریع‌ترین زمان ممکن برگزار شود و تا زمان تشکیل مجلس جدید، مجلس موجود رسمیت دارد و به کار خود ادامه می‌دهد. قانون اساسی ژاپن با تعیین ضرب‌الاجل و سقف زمانی برای انتخابات و تشکیل مجلس پس از انحلال آن، تقیصه تالی منفی فقدان مجلس را تا حدی برطرف کرده است. در نظام حقوقی این کشور، پس از آنکه امپراتور به نمایندگی از مردم و با مشورت و تصویب هیئت وزیران مجلس را منحل کرد^۱، انتخابات عمومی اعضای مجلس باید ظرف ۴۰ روز از تاریخ انحلال مجلس انجام شود و مجلسین ظرف ۳۰ روز از تاریخ انتخابات تشکیل جلسه دهند^۲. در انگلستان نیز در صورت انحلال مجلس توسط نخست‌وزیر، تعیین تاریخ انتخابات بر عهده شخص وی گذارده شده است (زارعی، ۱۳۸۴، ص. ۴۹). بنابراین، انحلال مجلس منافاتی با اصل ۶۳ قانون اساسی ندارد.

۱. اصل ۷ قانون اساسی ژاپن.

۲. اصل ۵۴ قانون اساسی ژاپن.

۲.۳. نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام

سیاست‌های کلی، مجموعه اصول و مقرراتی هستند که پایین‌تر از قانون اساسی و بالاتر از قوانین و مقررات عادی، راهنمای سیر قوای سه‌گانه و دیگر نیروهای مؤثر در جامعه به سوی اهداف آرمانی و اصول قانون اساسی هستند (انصاری، ۱۳۸۵، ص ۵۲). از این سیاست‌ها در شرع به‌عنوان حکم حکومتی یاد می‌شود که باید روح و مبنای حاکم بر قانون‌گذاری شناخته و تلقی شوند (اسماعیلی و طحان‌نظیف، ۱۳۹۱، صص. ۷۳-۹۴). بندهای اول و دوم اصل ۱۱۰ قانون اساسی به ترتیب، صلاحیت «تعیین سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام» و «نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام» را برای رهبری مورد تصریح قرار داده است که می‌توان مورد دوم را یکی از راهکارها و مجاری ورود رهبری به مقوله خروج نظام تقنینی از ناکارآمدی عنوان کرد.

رهبری بر اساس ذیل اصل ۱۱۰ قانون اساسی، به‌موجب جزء ۱-۴ پیوست حکم دوره هشتم مجمع تشخیص مصلحت نظام ابلاغی ۱۳۹۶/۵/۳۰، وظیفه نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام را به «هیئت عالی نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام» واگذار کردند^۱، اما این موضوع صلاحیت مداخله مستقیم توسط وی را در موارد لزوم سلب نمی‌کند؛ زیرا نظارت بر حسن اجرای این سیاست‌ها مرتبط با ولایت و اشراف وی بر قوای سه‌گانه ازجمله قوه مقننه مطابق با اصل ۵۷ قانون اساسی است و سلب‌شدنی نیست. رهبری بر اساس سیاست‌های کلی مرتبط با قوه مقننه، نهاد تقنین را مورد رصد و نظارت قرار می‌دهد و نسبت به اجرای مطلوب آن‌ها نظارت می‌کند (اقتداری، ۱۳۶۶، ص ۶۳). از این رو شخص رهبری همچنان صلاحیت نظارت بر حسن اجرای این سیاست‌ها را دارد و می‌تواند مستند به این صلاحیت نسبت به برطرف کردن خلأ قانونی اقدام عملی کند؛ زیرا مفاد بخشی از سیاست‌های کلی نظام ازجمله سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری (ابلاغی ۱۳۹۸/۷/۶)، ایجاد و حفظ نظام جامعه و تضمین حقوق شهروندان از طریق وجود قانون را هدف‌گذاری کرده است و در سطح بالایی (پس از قانون اساسی)، بر ضرورت و لزوم فقدان خلأ قانونی تأکید می‌کند، اما اقدام عملی رهبری در فرض ناکارآمدی مجلس در تقنین برای تضمین حق موضوع بحث، در صورت استناد به این بند (بند ۲ اصل ۱۱۰) از سه طریق

۱. ر.ک به: <https://www.ekhtebare.ir/?p=66213>

توجیه است می‌شود.

۱.۲.۳. قاعده ملازمه اذن در شیء با اذن در لوازم آن

مقصود از این قاعده آن است که اگر به چیزی اذن داده شود، خودبه‌خود به لوازم آن هم اذن داده شده است. برای مثال، اگر شخصی به شخص دیگر اجازه استفاده از آب چاهی را که در وسط خانه اوست، می‌دهد، خودبه‌خود و پیشاپیش به وی اجازه ورود به خانه را نیز داده است (شب‌خیز و محمدتبار، ۱۴۰۰، صص. ۲۸۹ و ۲۹۰). بسیاری از فقها این قاعده را قاعده‌ای پذیرفتنی و تردیدناپذیر دانسته‌اند (موسوی خمینی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۶۲۳). مبتنی بر این قاعده، لازمه ضروری اذن در «نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام»، جواز ورود و مداخله عملی رهبری است که در نتیجه، وی در آن (از منظر قانون اساسی) مأذون خواهد بود.

۲.۲.۳. ماهیت واجب غیری

واجب غیری عملی است که به‌خاطر واجب دیگری واجب شده است (سبحانی، ۱۴۳۱ق، ص. ۵۱۰). در بند ۲ اصل ۱۱۰ قانون اساسی «نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام» به دلیل موضوع ضروری دیگری به نام «لزوم اجرای سیاست‌های کلی نظام» لازم و از وظایف رهبری دانسته شده است. از این رو مهم، تحقق واجب اصلی است که مستلزم ورود رهبری و اقدام عملی وی است. این موضوع مبتنی بر نگاه کلانی است که پیش‌تر گفته شد و آن اینکه، اساساً امر تقنین از امور حسبه و اولاً و بالذات بر عهده ولی فقیه است، اما مطابق اصل ۵۷ قانون اساسی این وظیفه به قوه مقننه سپرده شده که زیر نظر ولایت مطلقه امر و امامت امت است. بنابراین، ماهیت اجرای این سیاست‌ها اولاً و بالذات بر عهده ولی فقیه است که از سوی وی به قوای دیگر تفویض شده است. نتیجه اینکه اگر دستگاه مفوض‌الیه در انجام دادن وظیفه تفویض شده شکست قطعی خورد، ولی فقیه از باب وجوب، عهده‌دار امور حسبه (از قبیل تقنین اضطراری)، نسبت به عهده‌داری و رفع آن مسئول خواهد بود.

۳.۲.۳. قاعده مقدمه واجب

مقصود از مقدمه واجب، ثبوت ملازمه عقلی میان وجوب شیء و مقدمه آن است (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۱۷۵). از این قاعده گاه با عنوان «مالایتم‌الواجب الا به فهو واجب» یاد می‌شود (الغزی،

۱۹۹۶م، ص. ۳۹۳). تطبیق این قاعده بر موضوع مورد بحث این‌گونه است که اگر «نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام» وظیفه و واجبی بر عهده رهبری است، مقدمه و متوقف‌علیه آن یعنی جواز ورود عملی برای تضمین آن نیز باید مجاز و بلکه وظیفه و واجب بر عهده رهبری باشد؛ زیرا لازمه و هدف سیاست‌های بسیاری از جمله سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری، جلوگیری از خلأ قانون مورد نیاز و اخلال در امور جامعه و حکمرانی است. اگر این امر مبتنی بر امور حسبه بودن، واجب و بر عهده رهبری تلقی و عدم حسن اجرای آن‌ها توسط وی احراز شود، باید صلاحیت ورود ولی فقیه برای تأمین قانون اضطراری (مقدمه واجب) برای اطمینان از حسن اجرای سیاست‌های کلی (واجب) نیز مفروض تلقی شود.

۴.۲.۳. دیگر قواعد قابل استناد

گذشته از سه قاعده یادشده در بالا، قواعدی مانند «تعاون بر نیکی‌ها و تقوا»، «امر به معروف و نهی از منکر»، «واجب کفایی»، «لزوم اجرای احکام اسلامی»، «وجوب حفظ نظام اسلامی»، «ضرورت تحقق قسط و عدل در جامعه» و... نیز برای اثبات اختیار و بلکه لزوم ورود رهبری به حوزه تقنین در فرض مذکور شایان استناد است (نقوی، ۱۳۹۵، صص. ۶۱-۶۸).

در نتیجه، رهبری می‌تواند با استفاده از صلاحیت یادشده در بند ۲ اصل ۱۱۰ قانون اساسی نیز حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد را پس از ناکارآمد جلوه کردن مجلس شورای اسلامی تضمین کند.

۳.۳. فرمان همه‌پرسی

بند سوم اصل ۱۱۰ قانون اساسی «فرمان همه‌پرسی» را از اختیارات رهبری دانسته است که اگر گستره شمول این بند را اعم از همه‌پرسی تقنینی (موضوع اصل ۵۹ قانون اساسی)، همه‌پرسی اساسی (موضوع اصل ۱۷۷ قانون اساسی) و همه‌پرسی سیاسی بدانیم، قادر خواهیم بود آن را از جمله ابزارهای رهبری در تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد معرفی کنیم؛ توضیح اینکه همه‌پرسی گاه برای قانون‌گذاری (تقنین عادی توسط مردم) است که در آن قانون‌گذاری (عمدتاً در مسائل مهم و سرنوشت‌ساز) به آرای عمومی واگذار می‌شود (پورعباس، ۱۳۸۴، ص. ۲۱). در حالت دیگر، همه‌پرسی به منظور شروع یا تأیید اصلاح و بازنگری در قانون اساسی انجام می‌گیرد. گاه نیز همه‌پرسی اهداف سیاسی به دنبال دارد که این حالت مربوط به زمانی است که

رئیس کشور برای تصمیمات سیاسی فوق‌العاده با مراجعه به اکثریت آرای مردم، اعتماد آن‌ها را نسبت به خود جلب می‌کند (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۸۲). چنان‌که گفته شد همه‌پرسی تقنینی و اساسی برخلاف همه‌پرسی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مورد تصریح قرار گرفته است، اما هیچ قرینه روشنی دال بر همه‌پرسی سیاسی در قانون اساسی کنونی وجود ندارد (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۷۳). با تکیه بر همین موضوع برخی بیان داشته‌اند که اساساً در ایران همه‌پرسی سیاسی وجود ندارد (طحان‌نظیف و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۵۳). به نظر می‌رسد این دیدگاه دارای اشکال است؛ زیرا مبتنی بر ولایت مطلقه فقیه اگر مصالح و منافع عمومی اقتضای همه‌پرسی سیاسی را داشته باشد و رهبری نیز آن را احراز کند، برآمده از ولایت مطلقه خود امکان برگزاری آن را خواهد داشت؛ زیرا اساس تشریح ولایت فقیه حفظ مصالح اشخاص تحت ولایت است (ارسطا، ۱۳۸۹، ب، ص. ۵۵).

همچنین، برخلاف دیدگاه برخی که معتقدند فرمان همه‌پرسی یادشده در اصل ۱۱۰ از همه‌پرسی تقنینی موضوع اصل ۵۹ قانون اساسی انصراف دارد (ابریشمی راد و نیکونهاد، ۱۳۹۹، صص. ۴۰۲ و ۴۰۳)، به نظر می‌رسد این صلاحیت برای رهبری در خصوص همه‌پرسی تقنینی هم ثابت است و وی می‌تواند فرمان آن را صادر کند (طحان‌نظیف و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۶۶)؛ البته اینجا ممکن است برخی آن را با استناد به ماده ۳۶ «قانون همه‌پرسی در جمهوری اسلامی ایران» مصوب ۱۳۶۸/۴/۴ مجلس شورای اسلامی^۱، تنها ناظر به دستور آغاز فرایند برگزاری همه‌پرسی و بخشی از تشریفات آن و نه امکان ابتکار آن بدانند (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۷۹) که کاملاً مردود است؛ زیرا رهبری چنان‌که گفته شد، بر اساس ولایت مطلقه خود و وجود مصالح عمومی می‌تواند ابتکار همه‌پرسی تقنینی را نیز طرح کند که این موضوع مغایرت ماده یادشده با اصل ۵۷ قانون اساسی (ولایت مطلقه امر) را مدلل می‌سازد. نتیجه اینکه، اختیار فرمان همه‌پرسی موضوع بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی اعم از همه‌پرسی تقنینی، اساسی و سیاسی است.

با مقدمه و مبنای بالا می‌توان از اختیار رهبری در صدور فرمان همه‌پرسی نیز به‌عنوان یکی دیگر از مجاری تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد نام برد. بدین صورت که وی مجاز

۱. همه‌پرسی به پیشنهاد رئیس‌جمهوری یا یک‌صد نفر از نمایندگان مجلس شورای اسلامی و تصویب حداقل دوسوم مجموع نمایندگان مجلس شورای اسلامی انجام خواهد شد.

خواهد بود در راستای وظیفه قطعی خود مبنی بر رفع خلأ قانونی در حالت ناکامی مجلس شورای اسلامی، با صدور فرمان برگزاری همه‌پرسی تقنینی، قانون معطل و معوق در مجلس یا قانون مدنظر خود را به رأی عموم مردم بگذارد. امکان استفاده از اختیار بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی در قالب همه‌پرسی سیاسی نیز مطرح است و آن زمانی است که رهبری مصلحت را در این بیابد که در قالب همه‌پرسی سیاسی برای جلب برخی مصالح از قبیل همراهی افکار عمومی، کسب مشارکت و رضایت مردمی و...، تصمیمات قانونی مدنظر خود را از طریق مراجعه به آرای عمومی استحکام (نه تقنین) بخشد. موضوع این همه‌پرسی سیاسی همچنین می‌تواند انحلال مجلس باشد. بدین معنا که رهبری در همه‌پرسی سیاسی، انحلال مجلس را به رأی عموم بگذارد و از این مجرا اقدام به انحلال مجلس کند. راهکار انحلال مجلس توسط مردم از جمله راهکارهای منطقی مطرح شده در شورای بازنگری قانون اساسی نیز بود (اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۳، ص. ۶۹۵) که در نهایت مسکوت ماند.

۴.۳. حل اختلاف قوا

حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه بر اساس بند ۷ اصل ۱۱۰ قانون اساسی، یکی دیگر از صلاحیت‌های رهبری عنوان شده است که مبتنی بر آن در مواردی که اختلاف حل‌نشده میان قوا پدیدار شود، رهبری مسئول رفع آن و تنظیم روابط میان قوا خواهد بود. بنابراین، رهبری بر قوای سه‌گانه نظارت دارد و در صورت فقدان، نقص، اجمال، تعارض (طاهری، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۲) یا عدم اجرای قانون، تذکرات و دستورات لازم را به آن‌ها می‌دهد (محسنی، ۱۳۹۵، صص. ۱۹۷ و ۱۹۸). اختلاف قوا و تنظیم روابط قوا دو ماهیت متفاوت‌اند. اختلاف وضعیتی است که در نتیجه وقوع خلل جدی در روابط قوای سه‌گانه ایجاد و منجر به التهاب و تنش در فضای کل کشور می‌شود (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۰۹) درحالی‌که تنظیم قوا موضوعی مداوم و نیاز است که به‌طور «مستمر» عملکرد قوا توسط رهبری مورد نظارت قرار گیرد (مهرپور، ۱۳۷۱، ص. ۴۲). تفاوت ایجاد اختلاف و ایجاد معضل نیز این است که معضل مرحله‌ای حادث‌تر از اختلاف است (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۱) و اساساً استثنایی و نادرالوقوع به شمار می‌رود. معضل امکان دارد در مواقع خاص و بحرانی، به‌صورت مشکلی حل‌نشده از طرق عادی بروز یابد و اختصاص به امور و روابط میان قوا ندارد. بنابراین، رابطه میان این دو، عموم و خصوص من وجه

است. بدین معنا که برخی اختلافات میان قوا معضل و برخی معضلات موجود از نوع اختلاف قواست.

عنوان یادشده در بند ۷ به یک اصل کلی اشاره دارد و آن اینکه، اوضاع و احوال کشور در هر زمان مستلزم تدبیر و حرکت متناسب است که باید انجام پذیرد (هاشمی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۷۵) و مسئول این مهم بالاترین مقام قانونی یعنی رهبری شناسایی شده است. تدبیر و اقدام رهبری در این مقام که در راستای حفظ مصلحت و اقتدار کشور صورت می‌گیرد، تحت عنوان حکم ولایی قابل شناسایی و پذیرش است که در نتیجه، همه قوا ملزم به تبعیت از آن حکم هستند (طاهری، ۱۳۹۵، ص ۱۹۲).

از آنجاکه طبق ذیل اصل ۱۱۰ «رهبری می‌تواند بعضی از وظایف و اختیارات خود را به شخص دیگری تفویض کند»، به دستور رهبری، تأسیس هیئت عالی حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه (در تاریخ ۱۳۹۰/۵/۳) در راستای اجرای بند مذکور انجام پذیرفت؛^۱ البته این هیئت تنها نظر مشورتی می‌دهد و تصمیم‌گیر نهایی شخص رهبری است (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۰). این هیئت در صورتی می‌تواند کارآمد و نظام‌مند ظاهر شود که وظایف و اختیارات آن برخاسته از قانون مصوب مجلس باشد تا اعضای آن بر مبنای قانون به رفع اختلاف قوا و تحقق اهداف تشکیل این هیئت بپردازند. در غیر این صورت احتمال نقض غرض و ایجاد اختلال در امور هریک از قوا و خدشه به استقلال آن‌ها کاملاً قابل انتظار است (صالح‌احمدی، ۱۴۰۱، ص. ۴۵۸). گفتنی است که تاکنون قانونی در زمینه طرز کار و اختیارات و وظایف هیئت یادشده از سوی مجلس به تصویب نرسیده است.

با توجه به صلاحیت فوق، به نظر می‌رسد یکی دیگر از مجاری ورود رهبری برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد و تأمین قانون ضروری در فرض ناکارآمدی قوه مقننه، اعمال وی مستند به صلاحیت حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه است؛ البته این مجرا و صلاحیت تنها در مواردی شایان استناد است که قانون مفقود، مورد نیاز و مطالبه دیگر قوا باشد و در اثر ناکامی

۱. در حکم تشکیل هیئت مزبور آمده است «... به‌منظور بررسی و ارائه نظرات مشورتی در موارد حل اختلاف و تنظیم روابط سه قوه تشکیل می‌گردد... لازم است مسئولان عالی نظام خود در تعامل با یکدیگر، روابط قوا را به نحو مطلوب تنظیم و اختلافات احتمالی را رفع کنند و کمال همکاری را با هیئت مذکور به عمل آورند» (ر. ک به: <https://khl.ink/f/16782>).

قطعی قوه مقننه در تصویب قانون، میان قوه مجریه یا قضائیه و مجلس اختلافی پدیدار شود یا روابط آن‌ها از نظام مطلوب خارج شود.

۵.۳. حل معضلات نظام

از جمله وظایف رهبری حل معضلات نظام است که از راه‌های عادی حل‌شدنی نیست. این موضوع طبق بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام خواهد بود. تعبیر «معضلات نظام» از آنجاکه به صورت جمع و مطلق آمده است، شامل تمام معضلات می‌شود و منحصر در زمینه خاص نیست. تنها قید و شرط لازم برای لزوم ورود رهبری، تحقق شرط «عدم حل از طریق عادی» است که البته این موضوع از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام عملیاتی می‌شود (ارسطا، ۱۳۸۹، ب، ص. ۶۱). بدیهی است که فرض پژوهش حاضر از واضح‌ترین مصادیق این بند از قانون اساسی است که مطابق آن رهبری مسئول اصلی برطرف کردن و تأمین آن خواهد بود. بدین صورت که خلأ قانون را برطرف و حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد را تضمین کند و از تضییع آن جلوگیری به عمل آورد.

عبارت «معضلات نظام که از طرق عادی قابل حل نیست» در اصل ۱۱۰ قانون اساسی را می‌توان در دو عرصه پدیدار دید. نخست، معضلاتی است که راه‌حل قانونی برای آن در نظر گرفته شده است. این خود به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش نخست، قوانینی است که تأمین‌کننده مصالح عمومی و بر اساس موازین اسلامی است. بخش دوم نیز قوانینی را دربرمی‌گیرد که با موازین اسلامی مغایر و با مصالح عمومی مخالف است. عرصه دوم برای پدیداری معضلات، مواردی است که راه‌حل قانونی برای رفع آن‌ها وجود ندارد. در هر سه فرض یادشده، رهبری موظف است با ورود خود از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام به حل معضلات بپردازد با این تفاوت که در فرض نخست رهبری ملزم به رتق وفتق امور از مجاری قانونی و در فروض دوم و سوم ملزم به اعمال ولایت مطلقه فقیه است (ارسطا، ۱۳۸۹، ب، صص. ۶۲ و ۶۳). به هر روی، حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد (پس از بروز ناکارآمدی مجلس) را می‌توان از دو زاویه مستند به اعمال ولایت مطلقه کرد. نخست اینکه، واگذاری تقنین به مجلس را راهکاری قانونی، اما درعین حال در شرایط بروز ناکارآمدی مجلس، مغایر مصالح عمومی تلقی کرد و دوم اینکه، رخداد موجود را از مصادیق فقدان راه‌حل قانونی دانست و فرض را بر این گرفت که قانون صریح و روشنی برای اقدام رهبری

پس از ناکارآمدی مجلس وجود ندارد. به هر حال، در چنین موقعیتی رهبری موظف است پس از کارشناسی دقیق و تأمل بسیار و با در نظر گرفتن تمام ابعاد قضیه اقدام به حل معضل خلأ قانونی و ناکارآمدی مجلس کند.

در رابطه با شرط بودن یا شرط نبودن اقدام از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام در حل معضلات، دو دیدگاه وجود دارد (محسنی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۶)، اما به نظر می‌رسد رهبری به دلیل ولایت مطلقه خود و استناد مشروعیت اقدامات مجمع به وی، رأساً نیز صلاحیت اقدام را دارد (مهرپور، ۱۳۷۱، ص. ۴۱) که در این صورت می‌توان اقدام از طریق مجمع را تنها دارای اولویت دانست.^۱ نکته شایان ذکر اینکه اگر تشخیص رهبری اقدام از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام بود، مجمع برای رفع معضل خلأ قانون و ناکارآمدی مجلس یا با پشتوانه اضطرار و فوریت خود با صلاحیت رهبری اقدامات لازم را انجام می‌دهد^۲ و به تأمین نیاز تقنینی می‌پردازد (نجفی اسفاد و محسنی، ۱۳۸۶، ص. ۲۸) یا اینکه مجمع به رهبری در زمینه مورد نیاز تنها مشورت لازم را می‌دهد و رهبری خود به وضع قانون مورد نیاز می‌پردازد و با بهره از طرق غیرجاری، نظام را از بحران خارج می‌سازد (کدخدایی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۸).

۶.۳. حکم حکومتی

حکم حکومتی یا حکم اجرایی (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص. ۵۳۹) به حکمی می‌گویند که از اختیارات و ولایت مفوضه الهی به ولی و حاکم اسلامی ناشی می‌شود و در پرتوی آن می‌تواند با توجه به مصلحت و مفسده لازمه‌ای که تشخیص می‌دهد، حکمی را صادر کند یا تغییر دهد و نیز مقرراتی را وضع کند (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۰، ص. ۱۷۰). در تعریفی دیگر، احکام حکومتی به آن دسته از احکامی اطلاق می‌شود که صدور آن مبتنی بر مصالح جامعه اسلامی است و با رعایت مقتضیات زمانی و مکانی و اوضاع و شرایط گوناگون امت اسلامی از سوی حاکم شرعی و ولی فقیه مقرر و به اجرا گذاشته می‌شود و دارای ماهیت و صبغه دینی است (فاطمی،

۱. شاید بتوان مواردی از جمله صدور فرمان همه‌پرسی، صدور حکم تشکیل دادگاه ویژه روحانیت، تأیید انتخابات مجلس ششم به‌رغم عدم تأیید آن توسط شورای نگهبان و... را در همین راستا ارزیابی کرد.
 ۲. عبارت «رهبر می‌تواند بعضی از وظایف و اختیارات خود را به شخص دیگری تفویض کند»، ذیل اصل ۱۱۰ قانون اساسی، این روش را مجاز دانسته است.

۱۳۹۹، ص ۳۲۷). علامه طباطبایی (رحمت‌الله علیه) نیز تصریح می‌کند که احکام حکومتی تصمیماتی بر اساس مصلحت و سازگار با شریعت هستند که طبق آن‌ها، مقرراتی لازم‌الاجرا، قابل تغییر و تأمین‌کننده مصالح وضع می‌شود و به اجرا درمی‌آید (طباطبایی، بی‌تا، ص. ۶۵). در تعریف دقیق‌تر و تخصصی‌تر، حکم حکومتی به معنای دستور لازم‌الاجرای رهبر جامعه اسلامی برای مسلمانان مبنی بر اجرای یک حکم اولی یا ثانوی با ملاک مصلحت (نه ضرورت) پس از تطبیق آن بر مصداق معین است (ارسطا، ۱۴۰۰، ص ۸۸). پشتوانه حقوقی مهم این حکم، اصل ۵۷ قانون اساسی است که تصریح می‌کند قوای سه‌گانه حاکم در جمهوری اسلامی ایران زیر نظر ولایت «مطلقه» امر و امامت امت اعمال می‌شوند. از جهت فقهی نیز احکام حکومتی که توسط ولی فقیه صادر می‌شود، نوعی از انواع احکام اسلام به شمار می‌روند و این خود البته گواهی بر وسعت اختیارات ولی فقیه حاکم است (ملک‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۳۵۸).

حکم حکومتی اهمیت بسزایی دارد و در حد یک دستور اجرایی، آیین‌نامه و بخش‌نامه نیست، بلکه می‌تواند به صورت یک قانون و به‌منظور تحقق اموری از قبیل نظم جامعه و حفظ دما و نفوس مردم باشد (ارسطا، ۱۳۸۹ الف، ص. ۶۲). مصوبات مجلس شورای اسلامی (اعم از تبیین حکم شرعی، تشخیص موضوع حکم شرعی و برنامه‌ریزی برای حسن اجرای احکام الهی)، مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام، سیاست‌های کلی نظام و... نیز در نظام جمهوری اسلامی ایران از ماهیت حکم حکومتی برخوردار است (ارسطا، ۱۳۹۳، صص. ۱۱۴-۱۲۱). مختصر اینکه، رهبری جمهوری اسلامی قادر و صالح خواهد بود که برای تضمین و تأمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد، با صدور حکم حکومتی لازم‌الاجرا و لازم‌الاتباع برای همه، هرگونه راهکار تأمین‌کننده مصالح و رافع بن‌بست تقنینی را رسمیت بخشد.

تمام اختیارات و اقدامات رهبری در زمینه تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد قابل استناد به ولایت مطلقه وی و حکم حکومتی هستند به آن است، اما هدف از اختصاص عنوان جداگانه به آن، دربرگرفتن دیگر اقدامات و ابتکارات رهبری بود که خود رأساً مبتنی بر ضرورت و خارج از دایره موارد مصرح قانون اساسی و دیگر فرایندهای متداول حقوقی و شرعی (مانند انحلال مجلس و صدور فتوا) بدان مبادرت می‌ورزد. به عبارت دیگر، با این عنوان، جامعیت تمام راهکارهای مفروض توسط رهبری احراز می‌شود و می‌توان اطمینان یافت که هیچ راه‌حلی خارج

از این موارد یاد شده نیست.

به‌رغم وجود آرای متنوع در تعریف و بیان ویژگی‌های حکم حکومتی، ولایت شرعی ولی فقیه این حق را به وی اعطا می‌کند که در تمام امور لازمه از جمله تقنین ورود و به اقتضای نیازهای روز آیین‌نامه اجرایی وضع کند، برنامه وزارتی تنظیم کند یا در دیگر زمینه‌ها حکم حکومتی و قانون صادر کند (براتی بنی، ۱۳۹۰، ص. ۴۶)؛ زیرا قانون در منظومه فکری برخی بنیان‌گذاران قانون اساسی کنونی، به معنای قواعد معینی است که از طرف منبع دارای قدرت اجتماعی تعیین می‌شود و قوانینی که در عصر غیبت توسط حکومت اسلامی و براساس مقتضیات زمان وضع می‌شوند، لازم‌الاتباع خواهند بود (طحان‌نظیف و داریوند، ۱۴۰۰، ص. ۲۵). بنابراین، مسلم است که حاکم اسلامی حق دارد تصمیماتی را به‌حسب مصلحت زمان اخذ و به اجرای آن امر کند.

در این مقام، توجه به سه نکته از اهمیت و ضرورت شایانی برخوردار است. نکته نخست اینکه، حالت مطلوب در تقنین، وضع قانون از سوی مجلس است و تا حد امکان باید سازوکاری طراحی کرد که مجلس ملزم به انجام دادن وظیفه ذاتی خود باشد، اما فرض حاضر، به بن‌بست رسیدن تمام راهکارهای متصور در این زمینه است که در این صورت صدور حکم حکومتی با ماهیت استثنایی و فوق‌العاده خود، صورت منطقی به خود می‌گیرد. نکته دوم، توجه به این نکته ضروری است که پیشنهاد حکم حکومتی به‌عنوان بهترین تضمین برای رفع خلأ قانون عادی و تضمین و تأمین حق شهروندان صرفاً به معنای وضع قانون نخواهد بود، بلکه مفاد حکم حکومتی رهبری می‌تواند ناظر به الزام مجلس و تعیین تکلیف برای نمایندگان و درنهایت، تقنین از مجرای مجلس باشد. سومین نکته نیز توجه دادن به این مهم است که پیچیدگی و فنی بودن قانون‌گذاری با راهکار صدور حکم حکومتی توسط رهبری - که از مهارت و امکانات سازمان‌یافته قوه مقننه برخوردار نیست - در فرض حاضر ناسازگار و در تعارض نیست؛ زیرا اولاً، این حالت، استثنایی است و چنان‌که گذشت، نباید به رویه‌ای متکرر مبدل شود. در غیر این صورت لازم است از مجرای اصل ۱۷۷ قانون اساسی و پیش‌بینی راهکارهای دیگر در این قانون اقدام کرد. ثانیاً، صدور حکم حکومتی لزوماً به معنای وضع قانون غیرفنی نیست، بلکه رهبری می‌تواند خود از امکانات قوه مقننه یا خبرگان حقوقی بهره‌مند باشد یا یکی از دو یا سه یا چند دیدگاه فنی را انتخاب کند و ثالثاً، در فرض حاضر، وجود قانون (فارغ از کیفیت آن)، خود به‌تنهایی یک هدف است؛ زیرا خلأ قانون نقش مهم‌تری در ایجاد معضل دارد تا وجود قانون غیرفنی. به‌عبارت‌دیگر عمده خسارت

مادی یا معنوی مفروض ناشی از فقدان قانون است و ای بسا وجود یک قانون هرچند کمتر فنی، بخش مهمی از خسارات و ضررها را برطرف سازد.

۴. ارزیابی صلاحیت‌های رهبری

در مقام ارزیابی میزان کارایی صلاحیت‌های رهبری برای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد باید گفت، فراوانی و ماهیت موسع آن‌ها موجب می‌شود نسبت به عدم ایجاد بن‌بست تردید نداشته باشیم، اما درعین حال نمی‌توان یکی از آن‌ها را متعین دانست و انحصاراً برای تضمین حق مزبور تجویز کرد؛ توضیح اینکه، رهبری می‌تواند بسته به شرایط موجود و مصالح مقتضی، از میان اختیارات خود یکی را برگزیند. برای مثال، می‌توان برخی از صورت‌های زیر را یاد کرد.

- اگر تقنین از ماهیت اضطراری و فوری برخوردار است، خود مستقلاً نسبت به صدور حکم حکومتی اقدام کند.

- اگر مصالحی مانند لزوم همراهی مردم وجود دارد، حکم حکومتی را از راه همه‌پرسی سیاسی به تأیید مردم برساند.

- اگر مصالحی مانند لزوم سلب مسئولیت از خود و صیانت از شأن و جایگاه رهبری وجود دارد، اصل تقنین توسط مردم را از ممر برگزاری همه‌پرسی تقنینی به انجام برساند.

- اگر تقنین از ماهیت کمتر ضروری برخوردار است یا مصالح اهمی وجود دارد، از مسیر هرچند زمان‌بر همه‌پرسی یا انحلال مجلس ورود کند.

- اگر ناکارآمدی مجلس در اثر اختلاف نظر احزاب و ترکیب متوازن نمایندگان است و انتظار ایجاد بن‌بست‌های متکرر وجود دارد یا ابتدای شروع مجلس است و زمان طولانی تا موعد انتخابات باقی مانده است، رأساً مجلس را منحل کند.

- اگر اختلاف مربوط به قواست، می‌تواند با استناد به بند ۷ اصل ۱۱۰ قانون اساسی و از طریق هیئت حل اختلاف به ناکارآمدی فیصله دهد.

به‌طورکلی، صورت‌های زیادی را می‌توان تصور کرد که شمارش و بررسی آن‌ها از مجال این تحقیق خارج است، اما به‌اجمال می‌توان چنین ابراز داشت که اولاً، استفاده از صلاحیت بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی (حل معضلات نظام که از طرق عادی قابل حل نیست، از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام) و صدور حکم حکومتی بهترین، مؤثرترین و منطقی‌ترین راهکار است؛

مشروط بر آنکه ناکارآمدی تبدیل به رویه متکرر نشده باشد؛ زیرا این بند مربوط به موارد استثنایی است که مصالحی مبتنی بر قواعد عناوین ثانویه مانند ضرورت و اهم و مهم وجود دارد و در نتیجه، نمی‌توان و نباید آن را تبدیل به یک رویه کرد (گرجی ازندریانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۶). ثانیاً، راهکارهای موجود در اصل‌های ۱۱۰ و ۱۱۲ قانون اساسی تنها در مصالح موقت و موردی مطلوب به شمار می‌رود، اما در خصوص مصالح یا مشکلات دائمی، رهبری باید از طریق اصل ۱۷۷ قانون اساسی (بازنگری) اقدام کند (گرجی ازندریانی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۴). نکته دیگر اینکه، اساساً صلاحیت صدور حکم حکومتی توسط رهبری در نظام حقوقی ایران، نقش بسیار مهم و تعیین‌کننده‌ای در تضمین حقوق شهروندی افراد جامعه در زمان ناکارآمدی قوا و به‌طورکلی، در موارد تهدید حقوق اساسی و بنیادین شهروندان دارد. از این رو می‌توان شناسایی این صلاحیت برای رهبری را توسط قانون اساسی، مهم‌ترین و شایان توجه‌ترین راه تضمین حقوق در معرض تضییع دانست.

در دیگر نظام‌های حقوقی، راهکارهای مختلفی برای حل اطاله در تقنین پیش‌بینی شده است. برای مثال، در انگلستان اگر به دلیل اختلاف مجلسین یا نمایندگان و... تقنین با تعلل روبه‌رو شود، کمیسیون‌هایی به نام برنامه‌ریزی، ارائه دلایل و... (به تناسب) ورود می‌یابند و با رأی اکثریت حاضر به نتیجه می‌رسند (زارعی، ۱۳۸۴، ص. ۸۲)، اما در صورت در چنین راهکارهایی نیز امکان تعلل وجود دارد و تنها ورود یک شخص حقیقی یا حقوقی می‌تواند به بن‌بست خاتمه بخشد. از این رو وجود نهاد رهبری و اختیارات قانونی آن در مواردی از این دست (برای برطرف کردن بن‌بست و حل موانع اساسی) را می‌توان نوعی مزیت و تدبیر حقوقی متمایز و منحصر به فرد دانست.

نتیجه‌گیری

مبتنی بر حق شهروندان در برخورداری از قوه مقننه کارآمد، مسئولیت پیشامد هرگونه ناکارآمدی و ناکامی در تأمین نیاز تقنینی دولت-کشور، خصوصاً در موارد واجد ضرورت بر عهده حکومت است. در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران نیز مبتنی بر پایه‌های حقوقی و قانونی، حق مزبور از قطعیت برخوردار است و تضمین آن نیز از مسئولیت‌های حکومت به شمار می‌رود، اما در مواردی که ساختار انحصاری پیش‌بینی شده برای تأمین نیاز مزبور یعنی مجلس قانون‌گذاری، با اهمال، اطاله یا شکست در تصویب قانون مواجه شود و این رخداد اضرار مستمری را برای کل یا جزئی

از جامعه در پی داشته باشد، می‌توان بر پایه قانون اساسی، نقش رهبری در تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد را مورد بررسی قرار داد.

به نظر می‌رسد که در فرض محل بحث، رهبری بر اساس مبانی متعددی از جمله عهده‌داری امور حسبیه و لزوم دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر، صلاحیت ورود و جلوگیری از تضییع حق برخورداری از قوه مقننه را داراست. مقام رهبری از طریق برخی مجاری می‌تواند به منظور برطرف کردن بن‌بست و خلأ قانونی اقدام کند. بندهای ۱ و ۲ اصل ۱۱۰ قانون اساسی یعنی نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام یکی از صلاحیت‌هاست که مبتنی بر ادله‌ای از قبیل ملازمه اذن در شیء با اذن در لوازم آن، ماهیت واجب‌گیری، ماهیت مقدمه واجب و...، رهبری خود مستقیماً اختیار ورود برای حل بن‌بست را خواهد داشت. بندهای ۳، ۷ و ۸ اصل یادشده نیز که به ترتیب صلاحیت صدور فرمان همه‌پرسی، حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه و همچنین، حل معضلات نظام را برای رهبری اساسی‌سازی کرده است، مدخل مهمی برای ایفای نقش وی در راستای تضمین حق برخورداری از قوه مقننه کارآمد ارزیابی می‌شود. انحلال مجلس مستند به اصل ۵۷ قانون اساسی نیز یکی دیگر از این راهکارهاست که با استمرار مجلس تا زمان پایان انتخابات جدید، مغایرتی با اصل ۶۳ این قانون نیز وجود نخواهد داشت. درنهایت، رهبری صلاحیت اصدار حکم حکومتی دارد و می‌تواند مبتنی بر مصالح جامعه اسلامی فرمان لازم‌الاجرای لازم را صادر کند. این فرمان از ماهیت استثنایی برخوردار است و همچنان‌که می‌تواند متضمن مواد قانونی لازم باشد، می‌تواند برای مجلس شورای اسلامی تعیین تکلیف کند تا تقنین از مجرای عادی خود صورت گیرد. در هر صورت، هرآینه امکان تنزل کیفی و فنی قانون تولید یافته از حکم حکومتی وجود دارد، اما در فرض حاضر یعنی خلأ قانون، نفس وجود قانون (هرچند با کیفیت نازل) خود نوعی هدف است.

صلاحیت مزبور برای رهبری، در فرض ناکارآمدی مجلس قانون‌گذار در رفع نیاز قانونی دارای ضرورت، مؤثرترین و راهبردی‌ترین ممر برای تأمین حق مزبور به شمار می‌رود، اما در عین حال، موجب ناکارایی دیگر صلاحیت‌ها در شرایط خاص نیست. پیش‌بینی نهاد رهبری در نظام اساسی جمهوری اسلامی ایران با صلاحیت‌های فوق‌العاده موجب می‌شود که نسبت به تضییع حقوق اساسی شهروندان در اثر ناکارآمدی قوای سه‌گانه، خطر کمتری وجود داشته باشد. از این رو

سال بیست و چهارم | شماره چهارم | پیاپی ۶۲ | زمستان ۱۴۰۲

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

نهاد رهبری با ماهیت کنونی از ابتکارات منحصر به فرد نظام حقوقی ایران در راستای تضمین حقوق عمومی به شمار می‌رود.

منابع

- ۱) ابریشمی راد، محمدامین و نیکونهاد، حامد (۱۳۹۹). تفسیری قصدگرایانه از صلاحیت مقام رهبری در صدور فرمان همه‌پرسی؛ موضوع بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی. پژوهش حقوق عمومی، ۲۱ (۶۶)، صص. ۳۸۲-۴۰۶. doi:10.22054/qjpl.2019.41561.2125
- ۲) ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۸۲). تحف العقول. قم: آل علی (علیهم‌السلام).
- ۳) اداره کل قوانین مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۹). صورت مشروح مذاکرات شورای بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۳)، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- ۴) ارسطا، محمدجواد (۱۳۷۸). حدود اختیارات ولی فقیه؛ مجموعه آثار کنگره امام خمینی (رحمت‌الله علیه) و اندیشه حکومت اسلامی. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه)، صص. ۵۵-۹۸.
- ۵) ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۹ الف). تشخیص مصلحت نظام (از دیدگاه فقهی-حقوقی). چاپ ۲، تهران: کانون اندیشه.
- ۶) ارسطا، محمدجواد (۱۳۸۹ ب). نگاهی به مبانی تحلیلی نظام جمهوری اسلامی ایران. چاپ ۴، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- ۷) ارسطا، محمدجواد (۱۳۹۳). بررسی حکم حکومتی و قانون؛ تأملاتی فقهی در حوزه قانون‌گذاری. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۸) ارسطا، محمدجواد (۱۴۰۰). نگاهی به حقوق عمومی در اسلام. قم: مکتب اندیشه.
- ۹) اسماعیلی، محسن و طحان‌نظیف، هادی (۱۳۹۱). نسبت سیاست‌های کلی نظام با احکام حکومتی در حقوق اساسی ایران. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، (۱)، صص. ۷۵-۹۴. doi:10.30497/law.2012.1014
- ۱۰) اقتداری، علی محمد (۱۳۶۶). سازمان و مدیریت. چاپ ۱۸، تهران: مولوی.
- ۱۱) انصاری، مجید (۱۳۸۵). جایگاه سیاست‌های کلی در نظام قانون‌گذاری در ایران. مجموعه مقالات یک‌صدمین سال قانون‌گذاری، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ۱۲) براتی بنی، مهدی (۱۳۹۰). بررسی تحلیلی چالش‌ها و راهکارهای قانون‌گذاری بر مبنای شرع (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران، دانشکدگان فارابی قم.
- ۱۳) پورعباس، یعقوب (زمستان ۱۳۸۴). اعمال حاکمیت با روش‌های دموکراسی مستقیم و بررسی آن در مورد جمهوری اسلامی ایران. حقوق اساسی، (۵)، صص. ۱۰-۲۸.
- ۱۴) جمعی از نویسندگان (۱۳۹۶). دایرةالمعارف حقوق عمومی. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).

- ۱۵) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). ولایت فقیه؛ ولایت فقاها و عدالت. چاپ ۱۸، قم: مرکز نشر اسرا.
- ۱۶) حق پرست، ذوالفقار، پنجه پور، جوادی و بهارلویی، سیامک (۱۳۹۹). جایگاه امور حسبی در هندسه اعتقادی فقه شیعه. نشریه پژوهش‌های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)، ۱ (۳۸)، صص. ۱۳۷-۱۵۸.
- ۱۷) دفتر بررسی‌های حقوقی مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۷). حق نظارت و مشارکت مردم با مجلس قابل انحلال جمع‌شدنی نیست؛ استیضاح، نظارت و توازن قوا. مجله مجلس و پژوهش، (۲۵)، صص. ۵۵-۵۸.
- ۱۸) زارعی، محمدحسین (۱۳۸۴). مطالعه تطبیقی مجالس قانون‌گذاری. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ۱۹) ساعد وکیل، امیر و عسکری، پوریا (۱۳۹۸). قانون اساسی در نظم حقوقی کنونی. چاپ ۸، تهران: مجد.
- ۲۰) سبحانی، جعفر (۱۴۳۱ق). المبسوط فی اصول الفقه. قم: مؤسسه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲۱) شب‌خیز، محمدرضا و محمدتبار، عباد (۱۴۰۰). اصول فقه دانشگاهی. چاپ ۵۱، تهران: کتاب آوا.
- ۲۲) شهید ثانی، زین‌الدین (۱۴۱۶ق). تمهیدالقواعد (مکتب الاعلام الاسلامی (فرع خراسان)، تصحیح و تنظیم). قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۲۳) شیخ انصاری، مرتضی (۱۴۱۱ق). المکاسب (جلد ۱). قم: دارالذخائر.
- ۲۴) شیخ مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳ق). التذکره باصول الفقه (مهدی نجفی، تصحیح و تنظیم). قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- ۲۵) صالح احمدی، سعید (۱۴۰۱). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در نظم حقوقی کنونی. چاپ ۳، تهران: کتاب آوا.
- ۲۶) صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ق). بحوث فی علم الاصول (سید محمود هاشمی شاهرودی، تحقیق). (جلد ۲). چاپ ۲، قم: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه.
- ۲۷) طاهری، محسن (۱۳۹۵). محشای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: جنگل-جاودانه.
- ۲۸) طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۰). حقوق اداری. چاپ ۸، تهران: سمت.
- ۲۹) طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۸۵). حقوق اداری تطبیقی. تهران: سمت.
- ۳۰) طباطبایی، سیدمحمدحسین (بی‌تا). معنویت تشیع. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۳۱) طحان‌نظیف، هادی و داریوند، محمدصادق (۱۴۰۲). تحلیل مفهوم و ابعاد «قانون» در پرتوی اندیشه‌های شهید آیت‌الله دکتر بهشتی (رحمت‌الله علیه). پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۴ (۵۹)، صص.

- ۳۲) طحان‌نظیف، هادی، بهادری جهرمی، علی و کدخدامرادی، کمال (۱۳۹۹). گستره صلاحیت مقام رهبری در صدور فرمان همه‌پرسی (موضوع بند ۳ اصل ۱۱۰ قانون اساسی). دانش حقوق عمومی، ۹ (۲۹)، صص. ۵۳-۷۰. doi:10.22034/qjplk.2020.202
- ۳۳) الغزی، محمد صدقی (۱۹۹۶م). الوجیز فی ایضاح قواعدالفقه‌الکلیة. بیروت: مؤسسه الرسالۃالعالمیة.
- ۳۴) فاطمی، مرتضی (۱۳۹۹). ولایت فقیه یا ولایت فقها؟. تهران: امیرکبیر.
- ۳۵) قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل (۱۳۹۸). حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. چاپ ۱۵، تهران: میزان.
- ۳۶) کاویانی، محمدهادی (۱۳۸۷). بررسی مسئله انحلال مجلس خبرگان رهبری و مجلس شورای اسلامی از سوی مقام رهبری. اندیشه‌های حقوق خصوصی، ۵ (۱۲)، صص. ۱۶۵-۱۸۸.
- ۳۷) کدخدایی، عباسعلی، طحان‌نظیف، هادی، عبداللهی، حسین و کدخدامرادی، کمال (۱۴۰۱). شرح قانون اساسی؛ فصل هشتم: رهبری. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان.
- ۳۸) گرجی ازندریانی، علی‌اکبر (۱۳۹۵). حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه‌گانه. تهران: مخاطب.
- ۳۹) لطفی، اسدالله (۱۳۸۹). حقوق اساسی و ساختار نظام جمهوری اسلامی ایران (جلد سوم). تهران: سروش.
- ۴۰) محسنی، فرید (۱۳۹۵). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۴۱) معرفت، محمدهادی (۱۳۸۹). ولایت فقیه. قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
- ۴۲) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). انوارالفقاهة؛ کتاب‌البیع (جلد ۱). قم: مدرسه الامام امیرالمؤمنین (علیه‌السلام).
- ۴۳) ملک‌زاده، محمد (۱۳۹۰). مبانی دینی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ۴۴) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۶۸). کتاب‌البیع (جلد ۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۵) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام (رحمت‌الله علیه) (جلدهای ۱۱، ۱۲، ۱۹ و ۲۰). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۶) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۰۹ق). تحریرالوسیله (جلد ۱). قم: دارالکتب‌العلمیة.
- ۴۷) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۸ق). الاجتهاد والتقلید. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۸) مهرپور، حسین (زمستان ۱۳۷۱). مجمع تشخیص مصلحت نظام و جایگاه قانون آن. فصلنامه تحقیقات

- حقوقی، (۱۰)، صص ۵۵-۱۱.
- ۴۹) نایینی، میرزا محمد حسین (۱۳۸۲). تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملته. تهران: امیرکبیر.
- ۵۰) نجفی اسفاد، مرتضی و محسنی، فرید (۱۳۸۶). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. چاپ ۱۴، تهران: الهدی.
- ۵۱) نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ق). عوائد الایام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۵۲) نقوی، فاطمه سادات (۱۳۹۵). بررسی جایگاه نهاد قانون‌گذار در فقه حکومتی و نظام جمهوری اسلامی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم.
- ۵۳) نقیبی منفرد، حسام (۱۳۸۰). حکمرانی مطلوب در یرتوی جهانی شدن حقوق بشر. تهران: شهر دانش.
- ۵۴) هاشمی، سید محمد (۱۳۹۴). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۲). چاپ ۲۶، تهران: میزان.
- ۵۵) هاشمی، سید محمد (۱۳۹۶). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد ۱). چاپ ۱۴، تهران: میزان.
- ۵۶) یوسفی راد، مرتضی (۱۳۸۰). اندیشه‌های سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی. قم: بوستان کتاب.
- ۵۷) یزدی، محمد (۱۳۷۵). قانون اساسی برای همه. تهران: امیرکبیر.
- ۵۸) یعقوبی، ابوالقاسم (۱۳۷۷). حسبه و ولایت فقیه. مجله حوزه، (۸۵ و ۸۶)، صص ۲۰-۱.
- 59) Rapalje, Stewart and Lawrence, Robert (1883). A Dictionary of American and English Law, New Jersey City, F. D. Linn & Company.

References

- 1) Abrīshmī Rād, Moḥammad Amīn and Nikūnehād, Hāmed (1399 SH). Tafsīrī Qasdgerāyāneh az Salāhīyat-e Maqām Rahbarī dar Šodūr Farmān Hamah-Porsī; Moẓūʿ Band 3 Asl 110 Qānūn Asāsī [Intentionalist Interpretation of the Leader's Authority in Issuing Referendum Orders; The Subject of Clause 3 of Article 110 of the Constitution]. Peẓūheš-e Hoqūq-e ʿOmmūmī [Public Law Research], 21 (66), pp. 382-406. doi:10.22054/qjpl.2019.41561.2125 [in Persian].
- 2) Al-Ghazī, Moḥammad Šadqī (1996). Al-Wajīz fī ʿIdāḥ Qawāʿid al-Fiqh al-Kullīyah. Beirut: Moʿasseseh al-Risālah al-ʿĀlamīyah [in Arabic].
- 3) Anšārī, Majīd (1385 SH). Jāygāh-e Sīasat-hā-ye Kolī dar Nezām-e Qānūn-Gozārī dar Īrān [The Position of General Policies in the Legislative System in Iran]. Majmūʿeh Maqālāt-e Yekšadomīn Sāl-e Qānūn-Gozārī [Collection of Articles on the Hundredth Year of Legislation], Tehrān: Markaz-e Peẓūheš-hā-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmī [in Persian].
- 4) Arastā, Moḥammad Javād (1378 SH). Hoḍūd-e Ekhtiyārāt-e Valī Faqīh; Majmūʿeh-ye Āsār-e Kongereh-ye Emām Khomeini (raḥmat-Allāh ʿalayh) va Andīsheh-ye Hoḍūmat-e Eslāmī [The Limits of the Authority of the Guardian Jurist; Collection of Works of the Imam Khomeini Congress (may God have mercy on him) and the Thought of Islamic Government]. Moʿassese-ye Tanzīm va Nashr-e Āsār-e Emām Khomeini (raḥmat-Allāh ʿalayh) [in Persian].
- 5) Arastā, Moḥammad Javād (1389 SH, a). Taškīs-e Mašlahāt-e Nezām (az Dīdgāh-e Fiqhī-Hoqūqī) [Determining the Expediency of the System (From a Jurisprudential-Legal Perspective)]. 2nd ed., Tehrān: Kānūn-e Andīsheh [in Persian].
- 6) Arastā, Moḥammad Javād (1389 SH, b). Negāhī be Mabānī-ye Taḥlīlī-ye Nezām-e Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [A Look at the Analytical Foundations of the Islamic Republic of Iran's System]. 4th ed., Qom: Moʿassese-ye Boostān-e Ketāb [in Persian].
- 7) Arastā, Moḥammad Javād (1393 SH). Barrasī-ye Hoḍm-e Hoḍūmatī va Qānūn; Tāʾammolātī Fiqhī dar Ḥawzeh-ye Qānūn-Gozārī [A Study on Governmental Decree and Law; Jurisprudential Reflections in the Field of Legislation]. Tehrān: Ketābkhāneh, Mūzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmī [in Persian].
- 8) Arastā, Moḥammad Javād (1400 SH). Negāhī be Hoqūq-e ʿOmmūmī dar Eslām [A Look at Public Law in Islam]. Qom: Maks-e Andīsheh [in Persian].
- 9) Barātī Banī, Mehdī (1390 SH). Barrasī-ye Taḥlīlī-ye Čāleš-hā va Rāhkār-hā-ye Qānūn-Gozārī Bar Mobnā-ye Sharʿ (Pāyān-Nāmeḥ-ye Kāršenāsī Aršād) [Analytical Study of Challenges and Solutions in Legislation Based on Sharia (Master's Thesis)]. Group of Public Law, Faculty of Law, University of Tehran, Farabi Campus, Qom [in Persian].
- 10) Daftar-e Barrasī-hā-ye Hoqūqī-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmī (1377 SH). Ḥaqq-e Nezārat va Mošārekāt-e Mardom bā Majles Qābel-e Enḥelāl Jamʿ Shodanī Nīst; Estīzāḥ, Nezārat va Tavāzon-e Qovā [The Right of Supervision and Public Participation with the Dissolvable Assembly is Inseparable; Impeachment,

- Supervision, and Balance of Powers]. *Majale-ye Majles va Pežūheš* [Parliament and Research Journal], (25), pp. 55-58 [in Persian].
- 11) Edāreh-ye Kol-e Qavānin-e Majles-e Shorā-ye Eslāmī (1369 SH). *Šurat-e Mashrūh-e Mozākerāt-e Shorā-ye Bāznegri Qānūn Asāsi Jomhūri-ye Eslāmī-ye Īrān* (Jeld 3) [The Detailed Proceedings of the Council for the Revision of the Constitution of the Islamic Republic of Iran (Volume 3)]. Tehrān: Majles-e Shorā-ye Eslāmī [in Persian].
 - 12) Eqtedārī, ‘Alī Moḥammad (1366 SH). *Sāzmān va Modiriyat* [Organization and Management]. 18th ed., Tehrān: Mowlavi [in Persian].
 - 13) Esmā‘ilī, Moḥsen and Ṭahān-Nazif, Hādī (1391 SH). *Nesbat-e Siāsat-hā-ye Kolī-e Nezām bā Aḥkām-e Ḥokūmatī dar Ḥoqūq-e Asāsi-ye Īrān* [Relation of the General Policies of the System with the Privileged Commandments of the Islamic Ruler in the Constitution of Iran]. *Pažūheš-nāme-ye Hoqūq-e Islāmī* [Journal of Islamic Law Research], (1), pp. 75-94. doi:10.30497/law.2012.1014 [in Persian].
 - 14) Fātemī, Morteżā (1399 SH). *Velāyat-e Faqīh yā Velāyat-e Faqāhā?* [Guardianship of the Jurist or Guardianship of the Jurists?]. Tehrān: Amirkabir [in Persian].
 - 15) Gorjī Azandariāni, ‘Alī-Akbar (1395 SH). *Ḥall-e Ekhtelāf va Tanzīm-e Ravābeṭ-e Qovā-ye Se-gāneh* [Resolution of Conflict and Regulation of Relations among the Three Powers]. Tehrān: Mokhāṭab [in Persian].
 - 16) Ḥaq Parast, Zolfaghar, Panjehpour, Javād, and Bahārlouyi, Siāmak (1399 SH). *Jāygāh-e Omūr-e Ḥasbī dar Hendese-ye E‘teqādi-ye Fiqh-e Shī‘e* [The Position of Quasi-Public Affairs in the Doctrinal Geometry of Shiite Jurisprudence]. *Nashriyeh-ye Pežūheš-hā-ye E‘teqādi Kalamī* (‘Olūm-e Eslāmī) [Journal of Doctrinal Theological Research (Islamic Sciences)], 1 (38), pp. 137-158 [in Persian].
 - 17) Hashemī, Seyyed Moḥammad (1394 SH). *Ḥoqūq-e Asāsi Jomhūri-ye Eslāmī Īrān* (Volume 2). 26th ed., Tehrān: Mizān [in Persian].
 - 18) Hashemī, Seyyed Moḥammad (1396 SH). *Ḥoqūq-e Asāsi Jomhūri-ye Eslāmī Īrān* (Volume 1). 14th ed., Tehrān: Mizān [in Persian].
 - 19) Ibn Shu‘bah Ḥarrāni, Ḥasan bin ‘Alī (1382 SH). *Toḥaf al-‘Uqūl*. Qom: Āl-e ‘Alī (‘alayhem al-salām) [in Arabic].
 - 20) Jam‘ī az Novīsandegān (1396 SH). *Dāyerat al-Ma‘āref-e Ḥoqūq-e ‘Ommūmī* [Encyclopedia of Public Law]. Tehrān: Dānešgāh-e Emām Šādeq (‘alayhe al-salām) [in Persian].
 - 21) Javādi Āmolī, ‘Abdallāh (1395 SH). *Velāyat-e Faqīh; Velāyat-e Faqāhat va ‘Adālat* [Guardianship of the Jurist; Guardianship of Jurisprudence and Justice]. 18th ed., Qom: Markaz-e Nashr-e Esrā [in Persian].
 - 22) Kāviāni, Moḥammadhādī (1387 SH). *Barrasi-ye Mas‘ale-ye Enḥelāl-e Majles-e Khebreḡān-e Rahbarī va Majles-e Shorā-ye Eslāmī az Sooy-e Maqām Rahbarī* [Examination of the Issue of Dissolving the Assembly of Experts of Leadership and the Islamic Consultative Assembly by the Leadership Authority]. *Andīshehā-ye Ḥoqūq-e Khošūši* [Private Law Thoughts], 5 (12), pp. 165-188 [in Persian].

- Persian].
- 23) Kodkhodāi, ‘Abbās ‘Alī, Taḥān-Nazīf, Hādī, ‘Abdollahī, Ḥossein, and Kodkhodāmōrādī, Kamāl (1401 SH). Sharḥ-e Qānūn Asāsī; Fasḥ-e Haštūm: Rahbarī [Commentary on the Constitution; Chapter Eight: Leadership]. Tehrān: Pežūheškade-ye Shorā-ye Negahbān [in Persian].
 - 24) Lotfī, Asadollāh (1389 SH). Ḥoqūq-e Asāsī va Sākhtār-e Nezām-e Jomhūrī-e Eslāmī-ye Īrān (Jeld-e Sevom) [Constitutional Law and the Structure of the Islamic Republic of Iran System (Volume Three)]. Tehrān: Soroosh [in Persian].
 - 25) Makārem Shīrāzī, Nāṣer (1411 AH). Anwār al-Fiqāha; Kitāb al-Bay‘ (Volume 1). Qom: Madreseh al-Imām Amīr al-Mo‘menīn (‘alayhe al-salām) [in Arabic].
 - 26) Malekzādeh, Moḥammad (1390 SH). Mabānī Dinī Qānūn Asāsī Jomhūrī Eslāmī Īrān [Religious Foundations of the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī [in Persian].
 - 27) Ma‘refat, MoḥammadHādī (1389 SH). Velāyat-e Faqīh [Guardianship of the Jurist]. Qom: Mo‘assese-ye Farhangī Temhīd [in Persian].
 - 28) Mehrpour, Ḥossein (1371 SH). Majma‘ Taškhīš Mašlahat Nezām va Jāygāh Qānūn Ān. Faṣlnāmeḥ Taḥqīqāt Ḥoqūqī [Research Journal of Law], (10), pp 11-55 [in Persian].
 - 29) Mohsenī, Farīd (1395 SH). Ḥoqūq-e Asāsī Jomhūrī-e Eslāmī-ye Īrān [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran]. Tehrān: Dānešgāh-e Emām Šādeq (‘alayhe al-salām) [in Persian].
 - 30) Mousavi Khomeini, Sayyed Rūḥollah (1368 SH). Ketāb al-Bay‘ (Volume 1). Tehrān: Mo‘assese-ye Tanzīm va Nashr-e Āsār-e Imām Khomeinī (raḥmat-Allāh ‘alayh) [in Arabic].
 - 31) Mousavi Khomeini, Sayyed Rūḥollah (1389 SH). Šaḥīfeh Imām (raḥmat-Allāh ‘alayh) (Volumes 11, 12, 19, and 20). Tehrān: Mo‘assese-ye Tanzīm va Nashr-e Āsār-e Imām Khomeinī (raḥmat-Allāh ‘alayh) [in Persian].
 - 32) Mousavi Khomeini, Sayyed Rūḥollah (1409 AH). Taḥrīr al-Wasīlah (Volume 1). Qom: Dār al-Kotob al-‘Elmīyah [in Arabic].
 - 33) Mousavi Khomeini, Sayyed Rūḥollah (1418 AH). Al-Ijtihād wa al-Taqlīd. Tehrān: Mo‘assese-ye Tanzīm va Nashr-e Āsār-e Imām Khomeinī (raḥmat-Allāh ‘alayh) [in Arabic].
 - 34) Nā‘inī, Mīrzā Moḥammad Ḥossein (1382 SH). Tanbīh al-Umma wa Tanzīh al-Mella. Tehrān: Amīrkabīr [in Arabic].
 - 35) Najafī Asfad, Morteza and Mohsenī, Farīd (1386 SH). Ḥoqūq-e Asāsī Jomhūrī-e Eslāmī Īrān [Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran]. 14th ed., Tehrān: Al-Hadī [in Persian].
 - 36) Naqavī, Fāṭemeh-Sādāt (1395 SH). Barrasī Jāygāh Neḥād Qānūn-Gozār dar Fiqh Ḥokūmatī va Nezām Jomhūrī-e Eslāmī Īrān (Pāyān-Nāmeḥ-ye Kāršenāsī Aršād) [Study of the Position of the Legislative Institution in Governance Jurisprudence and the Islamic Republic of Iran's System (Master's Thesis)]. Group of Public Law, Faculty of Law, University of Qom [in Persian].
 - 37) Naqībī Monfared, Ḥosām (1380 SH). Ḥokmrānī Maṭlūb dar Partow-e Jahānī Shodan-e Ḥoqūq-e Bashār [Desirable Governance in the Light of the

- Globalization of Human Rights]. Tehrān: Shahre Dānesh [in Persian].
- 38) Narāqī, Aḥmad ibn Moḥammad Mehdi (1417 AH). 'Awā'id al-Ayyām. Qom: Daftar Tabliḡhāt Eslāmī Hozeh 'Elmiēh Qom [in Arabic].
- 39) Pour'Abbās, Ya'qūb (1384 SH). E'māl-e Ḥākemiyat bā Raveshehā-ye Demokrāsī-ye Mostaqīm va Barrasī-ye Ān dar Morede Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān [Exercising Sovereignty through Direct Democracy Methods and Its Examination in the Islamic Republic of Iran]. Ḥoqūq-e Asāsī [Constitutional Law], (5), pp. 10-28 [in Persian].
- 40) Qāzī Sharī'atpanāhī, Abolfazl (1398 SH). Ḥoqūq-e Asāsī va Nehādihā-ye Sīāsī [Constitutional Law and Political Institutions]. 15th ed., Tehrān: Mīzān [in Persian].
- 41) Rapalje, Stewart and Lawrence, Robert (1883). A Dictionary of American and English Law, New Jersey City, F. D. Linn & Company.
- 42) Ṣadr, MoḥammadBāqer (1417 AH). Baḥṡ fi 'Ilm al-Uṣūl (Volume 2). Qom: Markaz al-Ghadīr lil-Dirāsāt al-Islāmiyyah, Seyyed Mahmoud Hashemi Shahrudi, Taḥqīq [in Arabic].
- 43) Sā'ed Vakīl, Amīr and Askarī, Pūriā (1398 SH). Qānūn Asāsī dar Neẓam-e Ḥoqūqī Konūnī [The Constitution in the Current Legal Order]. 8th ed., Tehrān: Majd [in Persian].
- 44) Ṣāleḡ Aḥmadī, Sa'id (1401 SH). Qānūn Asāsī Jomhūrī Eslāmī Īrān dar Neẓam Ḥoqūqī Konūnī [The Constitution of the Islamic Republic of Iran in the Current Legal Order]. 3rd ed., Tehrān: Ketāb Āvā [in Persian].
- 45) Shabkhīz, MoḥammadRezā and MoḥammadTabār, 'Ebād (1400 SH). Oṣūl-e Fiḡh-e Dāneshgāhī [University Principles of Jurisprudence]. 51st ed., Tehrān: Ketāb Āvā [in Persian].
- 46) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn (1416 AH). Tamhīd al-Qawā'id. Qom: Maktab al-Īlām al-Islāmī (Fer'-e Khorāsān), Taṣḡīḡ va Tanẓīm [in Arabic].
- 47) Shaykh Anṣārī, Morteẓā (1411 AH). Al-Makāsib (Volume 1). Qom: Dār al-Dhakhā'ir [in Arabic].
- 48) Shaykh Mufīd, Moḥammad bin Moḥammad bin Nu'mān (1413 AH). Al-Tadhkirah bī Uṣūl al-Fiḡh. Qom: Al-Mu'tamar al-'Ālamī lālfīyyah Shaykh al-Mufīd, Mahdī Najafī, Taṣḡīḡ va Tanẓīm [in Arabic].
- 49) Ṣobḡhānī, Ja'far (1431 AH). Al-Mabsūṡ fi Uṣūl al-Fiḡh. Qom: Mo'assese-ye Emām Ṣādeq ('alayhe al-salām) [in Arabic].
- 50) Ṭabāṭabā'ī Mū'tamenī, Manūchehr (1380 SH). Ḥoqūq-e Edārī [Administrative Law]. 8th ed., Tehrān: Samt [in Persian].
- 51) Ṭabāṭabā'ī Mū'tamenī, Manūchehr (1385 SH). Ḥoqūq-e Edārī Taṭbīqī [Comparative Administrative Law]. Tehrān: Samt [in Persian].
- 52) Ṭabāṭabā'ī, Seyyed MoḥammadḤossein (n.d.). Ma'nawiyat-e Tashayyo', Tehrān: Sherkat Sahāmī Enteshār [in Persian].
- 53) Ṭaḡhān-Nazīf, Hādī and Dārīvand, MoḥammadṢādeq (1402 SH). Taḡlīl-e Mafhūm va Ab'ād «Qānūn» dar Partow-e Andīshehā-ye Shahīd Āyatollah Doktor Beheshtī (raḡmat-Allāh 'alayh) [Analysis of Concept of 'Law' and its Dimensions in the light of Thoughts of Martyr Ayatollah Dr. Beheshti].

- Pažūheš'nāme-ye Hoqūq-e Islāmī [Journal of Islamic Law Research], 24 (59), pp. 1-28. doi:10.30497/law.2023.243993.3338 [in Persian].
- 54) Ṭahān-Nazīf, Hādī, Bahāderī Jahromī, 'Alī, and Kodkhodāmorādī, Kamāl (1399 SH). Gostare-ye Salāhīyat-e Maqām Rahbarī dar Šodūr Farmān Hamah-Porsī (Mowzū' Band 3 Asl 110 Qānūn Asāsī) [The Scope of the Leader's Authority in Issuing Referendum Orders (Subject of Clause 3 of Article 110 of the Constitution)]. Dāneš-e Hoqūq-e 'Ommūmī [Public Law Knowledge], 9 (29), pp. 53-70. doi:10.22034/qjplk.2020.202 [in Persian].
- 55) Ṭāherī, Moḥsen (1395 SH). Maḥshāy Qānūn Asāsī Jomhūrī Eslāmī Īrān [Commentary on the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. Tehrān: Jungle-Jāvedāneh [in Persian].
- 56) Ya'qūbī, Abū al-Qāsem (1377 SH). Ḥesbah va Velāyat-e Faqīh [Hisbah and the Guardianship of the Jurist]. Majalle-ye Ḥawzeh, (85 and 86), pp 1-20 [in Persian].
- 57) Yazdī, Moḥammad (1375 SH). Qānūn Asāsī Barāy-e Hame [The Constitution for All]. Tehrān: Amīrkabīr [in Persian].
- 58) Yūsefī Rād, Morteżā (1380 SH). Andīsheh-hā-ye Sīāsī-ye Khwājeh Našīr al-Dīn Ṭūsī [Political Thoughts of Khwaja Nasir al-Din Tusi]. Qom: Boostān-e Ketāb [in Persian].
- 59) Zāre'ī, MoḥammadḤossein (1384 SH). Moṭāle'eh-ye Taṭbīqī-ye Majāles-e Qānūn-Gozārī [Comparative Study of Legislative Assemblies]. Tehrān: Markaz-e Pežūheš-hā-ye Majles-e Shorā-ye Eslāmī [in Persian].

